

T.C.

**SİNOP ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ
ANABİLİM DALI**

MUHÂSİBÎ'NİN MU‘TEZİLE ELEŞTİRİSİ

SALİH KOCABALTA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DOÇ. DR. MUZAFFER BARLAK

SİNOP-2025

TEZ KABUL

SALİH KOCABALTA tarafından hazırlanan “**MUHÂSİBÎ’NİN MU‘TEZİLE ELEŞTİRİSİ**” başlıklı bu çalışma, 08.01.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS** tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Fethi Kerim Kazanç

İmza

Ondokuz Mayıs Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi

Üye

Prof. Dr. Hüseyin Doğan

İmza

Sinop Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi

Üye

Doç. Dr. Muzaffer Barlak

İmza

(Danışman)

Samsun Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Hüseyin Turan Arat

İmza

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Salih Kocabalta

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHÂSİBÎ'NİN MU'TEZİLE ELEŞTİRİSİ

SALİH KOCABALTA

SİNOP ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DANIŞMAN: DOÇ. DR. MUZAFFER BARLAK

Kelâm ilminin yapısındaki gelişimci ve değişimci özellik bu ilmin tarih sahnesinde sürekli canlı ve atılımcı kalmasını sağlamıştır. Kelâmın bu karakteristik özelliği farklı itikadî mezheplerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan her ekol, kendi fikirlerinin doğruluğunu, karşıt fikirlerin ise yanlışlığını ispat etmeye gayret göstermiştir. Her mezhep kendi görüşlerini akla ve nakle göre temellendirerek sistematik bir düşünce üretmeye çabalamıştır.

Mu'tezile, hicrî II. asrın başlarından itibaren ortaya çıkan dinî, siyâsî, tarihî ve içtimâî olaylarla ilişkili pek çok kelâmî meseleyi inceleme alanına dahil etmiş ve bunları akli delillerle izah etmeye çabalamıştır. Mu'tezile'nin ileri sürdüğü görüşlere karşı koymak üzere Ehl-i Sünnet kelâm âlimleri de aynı meseleleri ele alınca önemli fikirsel ayrılıklar meydana gelmiştir. Mu'tezile, "usul-i hamse" dediği beş prensiple inanç ve düşüncelerini sistematize etmeye çalışmıştır. Eski usul taklit metodunun yeterli olmadığını düşünerek nakil temelli görüşlere karşı akıl odaklı bakış açısıyla yeni bir yöntemin öncüsü olmuştur. Böyle bir ortamda Hâris el-Muhâsibî, aynı çağı paylaştığı Mu'tezilî fikir adamlarının görüşlerindeki yanlışlıkları belirterek onların kullandıkları delilleri onların yöntemleriyle çürütmeye çalışmıştır.

Çalışmamız giriş dahil üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm olan girişte Hâris el-Muhâsibî'nin yaşadığı Hicrî üçüncü asrın genel karakteristik özelliklerinden bahsederek Hâris el-Muhâsibî'nin Mu'tezile ile olan mücadelesinin yanında kelâm ilmine olan katkılarını aktarmaya çalıştık. İkinci bölümde Hâris el-Muhâsibî'nin hayatını, eğitim süreçlerini, eserlerini ve eserlerinde muhaliflerine karşı kullandığı yöntemleri açıkladık. Üçüncü bölümde Allah'ın sıfatları, rû'yetullah, halku'l-Kur'ân, va'd ve va'id, salâh-aslah, hüsün-kubuh, insanın iradesi, mürtekib-i kebire, şefâat ve imanın mahiyeti konularında Hâris el-Muhâsibî'nin, Mu'tezile'nin görüşlerine karşı yönelttiği eleştirileri aktarmaya çalıştık.

ANAHTAR KELİMELEER: Hâris el-Muhâsibî; Mu'tezile; Kelâm; Eleştiri

Ocak 2025, 100 Sayfa

ABSTRACT

MSC THESIS

MUHASIBI'S CRITICISM OF MUTAZILA

SALİH KOCABALTA

SINOP UNIVERSITY POSTGRADUATE EDUCATION INSTITUTE

DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES

SUPERVISOR: ASSOC. PROF. DR. MUZAFFER BARLAK

The developmental and changing feature in the structure of the science of theology has ensured that this science has always remained alive and progressive on the stage of history. This characteristic feature of theology has also paved the way for the emergence of different theological sects. Each school that emerged has tried to prove the truth of its own ideas and the falsehood of opposing ideas. Each sect has tried to produce systematic thought by basing its views on reason and tradition.

Mu'tazila, Hijri II. he included many theological issues related to religious, political, historical and social events that emerged since the beginning of the century in his field of study and tried to explain them with rational evidence. When Sunni theological scholars also addressed the same issues in order to oppose the views put forward by Mu'tazila, significant ideological differences occurred. Mu'tazila tried to systematize his beliefs and thoughts with five principles that he called "usul-i hamsa". He pioneered a new method with a rational perspective against the views based on transmission, thinking that the old method of imitation was not sufficient. In such an environment, Hâris al-Muhâsibî pointed out the mistakes in the views of the Mu'tazili intellectuals with whom he shared the same age and tried to refute the evidence they used with their methods.

Our study consists of an introduction and two sections. In the introduction, we tried to convey the general characteristics of the third century of the Hijra in which Harith al-Muhasibi lived, and his struggle with the Mu'tazila as well as his contributions to the science of theology. In the first section, we explained Harith al-Muhasibi's life, educational processes, works and the methods he used in his works against his opponents. In the second section, we tried to convey Harith al-Muhasibi's criticisms of the Mu'tazila's views on the attributes of Allah, ru'yatullah, the people of the Qur'an, promise and va'id, salah-aslah, good deeds, the will of man, the great ones, intercession and the nature of faith.

KEYWORDS: Harith al-Muhasibi; Mu'tazila; Theology; Criticism

January 2025, 100 Page

TEŞEKKÜR

Çalışma sürecinde öneri ve yönlendirmeleriyle, ilmi ve akademik değerlendirmeleriyle ve önemli tespit ve tenkitleriyle çalışmamın her aşamasında bana yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Muzaffer Barlak’a, eğitim hayatımda ilimlerinden istifade ettiğim bütün hocalarıma, maddî ve manevî her konuda destekçim olan kıymetli aileme şükranlarımı arz ederim.

Salih Kocabalta

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL	ii
ETİK BEYANI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	viii
1. GİRİŞ	1
2. HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ.....	4
2.1. Hâris el-Muhâsibî'nin Hayatı	4
2.2. Hâris el-Muhâsibî'nin Eğitimi.....	7
2.3. Hâris el-Muhâsibî'nin Eserleri.....	9
2.4. Hâris el-Muhâsibî'nin Kelam Yöntemi	12
3. HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ'NİN MU'TEZİLÎ GÖRÜŞLERE YÖNELİK ELEŞTİRİSİ	18
3.1. İmanın Mahiyeti	18
3.2. Allah'ın Sıfatları	24
3.3. Kur'an'ın Yaratılması (Halku'l-Kur'ân)	32
3.4. İnsanın İradesi	37
3.5. İyi-Kötü (Hüsün-Kubuh)	42
3.6. Salâh-Aslah	47
3.7. Büyük Günah (Mürtekib-i Kebire).....	51
3.8. Cennet ve Cehennem (Va'd ve Va'îd)	59
3.9. Şefâat.....	67
3.10. Allah'ın Görülmesi (Rü'yetullah).....	75
SONUÇ	81
KAYNAKÇA.....	84
ÖZGEÇMİŞ	100

KISALTMALAR DİZİNİ

as.	: Aleyhisselam
b.	: İbn
Bilay.	: Bilimsel Araştırma Yayınları
bk.	: Bakınız
by.	: Basım Yeri
cc.	: Celle celaluhu
çev.	: Çeviren
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
Ekev.	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
h.	: Hicrî
Hız.	: Hazreti
İbn.	: Oğlu
İsam.	: İslâm Araştırma Merkezi
m.	: Milâdî
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
neşr.	: Neşreden
O.M.Ü.	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi
ö.	: Vefat tarihi
s.a.v.	: Sallahü aleyhi ve sellem
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğeri

1. GİRİŞ

İslâmî düşüncenin oluşum sürecini tamamladığı ve zirveye ulaştığı hicrî üçüncü asır, Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) de içinde bulunduğu önemli düşünürleri bünyesinde barındıran bir dönemi kapsamaktadır. Üçüncü asra fikirleriyle damga vuran Hâris el-Muhâsibî, İslâmî ilimlerin hepsinde özellikle de tasavvufta önde gelen şahsiyetlerden biri olmuştur. Onun kelâm ilmine olan katkısı da azımsanmayacak derecede büyüktür.¹

Hicrî üçüncü asırda meydana gelen fetihler, farklı bölgelerden kişilerin Müslüman olmaları ve çeviri faaliyetlerinin etkisiyle İslâm düşünce dünyasında bir hareketlilik ortaya çıkmıştır.² Bu süreçte dış etkilere karşı İslâm'ı savunma ihtiyacı ortaya çıkmış ve bu görevi Mu'tezile üstlenmiştir.³

Mu'tezile, altın çağını yaşadığı üçüncü asırda, dini hükümleri sistematik hale getirmede akli ön planda tutup, İslâm karşıtı fikirlerin savuşturulması ile meşgul olan bir mezhep olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴

Mu'tezile, gerek dinin özünü muhafaza etmek isteyen Selefi anlayışı; gerekse akıl ve ona bağlı ilimleri özellikle de inanç esaslarını korumak için bunları birer savunma aracı gibi kullanarak dine önemli hizmette bulunmuştur. Ancak Mu'tezile'nin İslâm düşüncesine katkılarının mı yoksa zararlarının mı fazla olduğu konusunda fikir ayrılıkları vardır.⁵

Mu'tezile'nin önde gelen şahsiyetlerinin ve Muhâsibî'nin yetiştiği ortam olan Basra şehri, dini düşünce ve bilimdeki yeri, yeni birtakım teorilerin ortaya çıktığı bir bilim üretim merkezi olması ve önemli düşünürlerin bu şehirde bulunması gibi ayrıcalıkları ile öne çıkmaktadır. Bu bakımdan yaşadığı yer olan Basra'nın, Muhâsibî'ye ilmî anlamda büyük katkısı olmuştur.⁶

Yaklaşık yetmiş beş yıl boyunca hayatını verimli bir şekilde kullanan Hâris el-Muhâsibî'nin bilinen yirmi altı eserinden sadece yirmi ikisi günümüze ulaşabilmiştir.⁷ Hadis, kelâm ve tasavvufta imam makamında kabul edilen ve fıkhıta önemli bir yere sahip olan Muhâsibî,

¹ Mustafa Yüce, "Hâris el-Muhâsibî'ye Göre Haberi Sıfatlar", *Kelâm Araştırmaları*, 12/2, (2014), 278.

² Erkan Bulut, "Mu'tezile ve Filozofların Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Görüşlerinin Mukayesesi", *Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 5/1, (Temmuz 2022), 2.

³ Osman Aydın vd., *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, (2018), 35.

⁴ Uğur Erman, "Ehl-i Hadis ve Mu'tezile Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmîne Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal ve Beşerî İlişkilere Yansıması", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1, (Haziran 2017), 83.

⁵ Osman Aydın, "Bağdat Mu'tezilesi'nin İslâm Bilim ve Düşüncesine Katkıları", *Uluslararası Sempozyum*, 2, (Kasım 2008), 187.

⁶ Şahin Filiz, "Klâsiklerimiz er-Riâye li Hukukillâh", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (1999), 137.

⁷ Zafer Erginli, "Muhâsibî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/15.

genellikle tasavvufî konularda eser vermiş olmakla birlikte kelâma ilişkin birçok konuya da temas etmiştir.⁸

Zâhir ve bâtın bilimlerinde oldukça âlim olan Muhâsibî hem maddi hem de manevi yönleriyle insana dair ahlak temelli bir mistik bakış açısının gelişmesini desteklemiştir. Bu yaklaşımıyla O, zihindeki bilgilerin sadece düşüncede kalmasını değil sosyal hayattaki yaşantılara aktarılmasını yani bilginin amele dönüştürülmesini istemiştir.⁹

O, Allah Teâlâ'nın kullarını boşuna yaratmadığını ve onları dünya hayatında kendi hallerine bırakmadığını düşünmektedir. Bunun bir gereği olarak Allah, kullarından kendi üzerlerine düşen görevleri yerine getirmelerini istemiş ve kötü davranışlardan sakınmalarını onlara emretmiştir. Kâinata yarattığı somut deliller ile kullarından zâtını tanımalarını da istemiştir. Ancak Allah bunu, ihtiyaç gördüğü için değil ahirette kullarının kendisine bir bahanelerinin olmaması ve ilahî adaletinin bir gereği olarak istemiştir. Bunun sonucunda ise dünyadayken hata işleyip tövbe edenleri cennete, azgınlık yapanları ise cehenneme atacağını bildirmiştir.¹⁰

Muhâsibî'nin kullandığı tanım, ilke ve örnekler kendisinden sonra gelen düşünürleri etkilemiş olup ondan sonra gelen düşünürler onun fikirlerinden hayli istifade etmişlerdir.¹¹

Hâris el-Muhâsibî'den etkilenen bazı İslâm düşünürleri Ahmed b. Asım el-Antakî, Kindî, Sırrı's Sekatî, Ebu Hafs el-Haddad, İbn Ebi'd-Dünya, İbn Mesrûk, Kudame b. Cafer, Cafer el-Huldî, el-Cüveynî, Gazzâlî, en-Nesefî, İbn'ül-Cevzî, Adududdîn el-İcî, Râzî ve Ragıb el-İsfahânî'dir.¹²

İslâm düşünürleri arasında özellikle Gazzâlî'nin, Hâris el-Muhâsibî'nin el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân adlı eserinden etkilendiğini söyleyebiliriz. Nitekim Gazzâlî'nin akli bir seciye olarak tanımlamasının ve Muhâsibî'nin görüşlerine eklemeler yaparak oluşturduğu anlaşılan birçok telif eserin bu cümleyi desteklediğini ifade edebiliriz.¹³

Hâris el-Muhâsibî İslâm düşünürlerini ve filozofları kelâm, tasavvuf ve akılcı felsefeye ait orijinal fikirleri itibari ile etkilemesinden dolayı hicrî üçüncü asrın müceddidi olarak da kabul edilmiştir.¹⁴

⁸ Feyza Nur Toplu, *Hâris el-Muhâsibî'de İnsan Psikolojisi*, (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 11.

⁹ Ali Bolat, "Muhâsibî'nin Bilgi Kaynaklarına Bakışı", *O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 386.

¹⁰ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 257.

¹¹ Mesut Okumuş, "Gazzâlî'nin Öncüsü el-Muhâsibî", *Tasavvuf Dergisi*, 3/9, (Aralık 2002), 417.

¹² Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 193.

¹³ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 199.

¹⁴ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 202.

Hâris el-Muhâsibî bütün kelâmî bahisleri detaylı olarak ele almış olmasa da kelâm konularına yeri geldikçe değinmiştir. Örneğin bilginin kaynağı konusunda aklın bilginin kaynakları arasında olduğunu söylemiştir.¹⁵ Cevher araz metafiziği hakkında her şeyin bir cevherinin olduğunu ve insanın cevherinin akıl, aklın cevherinin de başarı olduğunu söylemiştir.¹⁶ Hidayet dalâlet meselesini Mu‘tezile’nin kavrayamadığını ifade etmiş, bundan dolayı onların kendileri dışındaki herkesi dalâlete düşmekle itham ettiklerini söylemiştir.¹⁷

Biz de bu çalışmamızda Muhâsibî’nin kelim bahisleri hakkındaki değerlendirmelerini incelemeye çalıştık. Bunu yaparken onun kelâm bahisleri hakkındaki bütün değerlendirmelerini araştırma konusu edinmedik. Bizim odak noktamız Muhâsibî’nin, Mu‘tezile’nin kelâmî fikirlerine karşı yönettiği tenkitler oldu. Muhâsibî’nin bazen doğrudan Mu‘tezile’yi hedef aldığını bazen de doğrudan bir hedef seçmeksizin bir konuda kendi kanaatini serdettiğini gözlemledik. Bu farklı yöntemlerin her ikisini de araştırma alanımız dahilinde kabul ettik. Diğer bir ifadeyle Muhâsibî’nin hem Mu‘tezile’yi hedef alarak geliştirdiği söylemlerini hem de Mu‘tezile’yi red anlamına gelen kanaatlerini de incelemeye çalıştık. Şimdi Muhâsibî’nin İslâm düşüncesindeki yeri ve önemini ifade eden bir başlangıç ile konuya giriş yapmayı uygun görüyoruz.

¹⁵ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 157.

¹⁶ Hâris el-Muhâsibî, *Selefi Tasavvuf*, çev. Faruk Beşer, (İstanbul, Risale Yayınları, 1990), 25.

¹⁷ Hâris el-Muhâsibî, *Kalp Hayatı*, çev. Abdülhakim Yüce, (İstanbul: Işık Yayınları, 2011), 135.

2. HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

2.1. Hâris el-Muhâsibî'nin Hayatı

Hâris el-Muhâsibî'nin asıl ismi Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî'dir.¹⁸ Doğum tarihi tam bilinmemekle beraber bazı kaynaklarda m. 781 (h. 165) yılında Basra'da doğduğu belirtilmektedir.¹⁹ Yine çoğu kaynaklar Muhâsibî'nin 243/857 yılında Bağdat'ta vefat ettiğini kaydetmiştir.²⁰ Hâris'in "el-Muhâsibî" nisbesini alması çeşitli sebeplerle açıklanmıştır. Bu sebepler nefis muhasebesindeki titizliği,²¹ yanında taşıdığı çakıl taşlarını zikir esnasında sayması²² ve kuşku uyandıran şeylerden sakınmasıdır.²³

Çocukluğunu Basra'da huzur ve rahatlık içinde geçiren Muhâsibî, oldukça genç yaşta iken devrin ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a taşınmıştır. Varlıklı bir aileden olduğu kaynakların tamamından anlaşılmaktadır.²⁴

Bazı kaynaklar Muhâsibî'nin babasını Kaderî, Vâkıfî (Kur'an'ın mahlûk olup olmadığını konuşmayanlar) veya Mu'tezilî olarak kaydedip babasının bu mezheplere olan bağlılığından ötürü aralarının pek iyi olmadığını kaydetmektedir.²⁵ Bir gün Bağdat'ın Bâbu't-Tâk mevkiinde sokak ortasında insanların gözü önünde babasıyla tartışır ve annesini boşamasını ister. Bunun sebebi olarak babasına Mu'tezilî olmasından dolayı "O başka dinde sen başka bir dindesin" der.²⁶

İlerleyen zamanlarda mali açıdan iyi imkanlara sahip olma fırsatı yakalamasına rağmen babasının Mu'tezile mezhebine bağlı olmasından dolayı babasının mirasını reddederek bu mirası devlet hazinesine göndermiştir.²⁷ Yoksulluk içerisinde bir ömür geçirmesine sebep olan Hâris el-Muhâsibî'nin bu tavrı, onun zâhid ve verâ' sahibi bir şahsiyet olduğunun en güzel göstergelerindendir.

¹⁸ Mihdat Aktulga, *Hâris el-Muhâsibî'de Ahlâk*, (Van: Yüzüncü Yüzyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 52.

¹⁹ Şerif Aladağ, *Hâris el-Muhâsibî'ni Er-Riâye li-Hukûkillâh Adlı Eserinde Geçen Merfû Hadislerin Tahrîc ve Değerlendirilmesi*, (Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 6.

²⁰ Erginli, "Muhâsibî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 31/15.

²¹ İbnü'l Esîr, *el-Lübab*, 3, 171.

²² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5, 207.

²³ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 20.

²⁴ İhsan Memişbey, *İlk Sûfîlerde Riyâ Kavramı Muhâsibî Örneği*, (İstanbul: Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 3.

²⁵ Hâris el-Muhâsibî, *Selefi Tasavvuf*, çev. Faruk Beşer, 24.

²⁶ Emrullah İşler, *Muhâsibî ve Fehmü'l-Kur'ân'ı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), 5.

²⁷ Toplu, *Hâris el-Muhâsibî'de İnsan Psikolojisi*, 5.

Hâris el-Muhâsibî, İslâm toplumunun ahlâkî anlamda yozlaşmaya şahit olduğu Abbâsî halifeleri Emîn, Me'mun, Mütevekkil ve Vâsık dönemlerinde tasavvufî/irfanî yaklaşımın temellerini atmaya çalışmıştır.²⁸ Muhâsibî aynı zamanda zâhid ve mürşit birisi olarak meşhurdur.²⁹

Muhâsibî'nin yaşadığı dönemdeki İslâm toplumunun belirgin özellikleri olarak büyük düşünürlerin oldukça derin problemler konusunda tartışıyor olmalarını ve Beytû'l-hikme'nin bu devirde kurulmuş olup orada hadis, fıkıh, kelâm ve felsefe gibi disiplinlerin şekillenmiş olmasını sayabiliriz.³⁰

Hâris el-Muhâsibî, Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) alt yapısını oluşturduğu akıl merkezci Mu'tezile ile Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) liderliğini üstlendiği metin merkezci Ehl-i Hadis müntesiplerinin birbirleriyle sürekli münakaşa ettiği bir atmosferde hayat sürmüştür.³¹

Muhâsibî, hayatı boyunca kişinin nefsiyle olan mücadelesini ve içerisinde bulunduğu halleri nasıl yorumlaması gerektiğini Kur'ân ve sünnete dayanarak akla hitap edecek şekilde izah etmiştir.³² Diğer yandan da yaşadığı dönemin toplumunu eleştirerek insanların ahlâkî zayıflıklarından bahsetmiştir.

Ebu'l-fettâh Ebû Gudde Muhâsibî'yi “*O, âbid bir nâsik, zâhid bir sofî, mütekellim bir fakîh, dinleyenlere çok tesir eden bir vaiz ve ravî bir muhaddis idi. Kendisine lisan fesahati, izah üstünlüğü ve iç berraklığı nasip olmuştu. Öyle ki, teşvik ya da terhib (korkutma) için sana bir şey anlattığında sen sanki onun gözündeki görüyor ve duyularınla direk temasta algıladığın gibi algılıyor olurdun. Sözüünü sana daha bitirmeden, anlattığına seni delilleriyle ikna etmiş olurdu. Söylediğine karşı seni yakîn (kesin bilgi) ile kaplayan birisidir*”³³ diye tarif etmiştir.

Temîmî, Muhâsibî için şöyle söylemiştir: “*Muhâsibî, kelâmı, hadiste, tasavvufta, fıkıhta ve birçok alanda Müslümanların önderiydi. Onun iki yüze yakın sistemli ve insanlara pek çok konuda yarar sağlayan eserleri vardır. “er-Ri'âye” adlı yapıtı insanlar için bir sakındırıcıdır.*

²⁸ Hâris el-Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, çev. Muhammed Coşkun, (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2012), 1.

²⁹ Nail Okuyucu, “IX. [III.] Yüzyıl Boyunca Nesih: Şafîî, Ebû Ubeyd, Muhâsibî ve İbn Kuteybe”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, (2001), 204.

³⁰ İsmail Çalışkan, “Tefsir Usûlü'nün Oluşum Sürecinde İlk Yazılı Kaynaklar -İbn Vehb ve Muhâsibî'nin Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Tahlil-”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2, (2008), 64.

³¹ Nail Karagöz, “Kelâm Konularında Tasavvufî Yaklaşım: Hâris el-Muhâsibî'nin “Er-Ri'âye Lihukukillah” Eseri Örneği”, *Kader Dergisi*, 15/3, (2017), 679.

³² Hayrul Nisa Ateş, *Hâris el-Muhâsibî'nin Er-Ri'âye Adlı Eserinde Ahlâkî Değişimin Yapısı*, (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 8.

³³ Hâris el-Muhâsibî, *Selefi Tasavvuf*, çev. Faruk Beşer, 13.

Onun kitapları bu ilimler sahasında bir şeyler yazmak isteyenler için temel kaynak teşkil eder”³⁴ sözlerini aktarmıştır.

Ahmed b. Hanbel bir defasında Muhâsibî hakkında çevresindeki insanlara onunla arkadaşlık etmemelerini tavsiye etmiş ancak bir gün bu sûfî âlimin tasavvuf üzerine bir vaazını dinlediğinde gözleri dolmuştur.³⁵ Gazzâlî, Ahmed b. Hanbel’in Muhâsibî’ye karşı bu tutumunun nedenini onun yüzüne karşı yönelttiği şu sözlerle aktarmıştır: “*Yazık sana! Yazdığın bu eserlerle onların (Mu‘tezile) bid‘atlarının yayılmasına vesile olanların ilklerinden değilmisin? Eserlerinde onların bid‘atlarını dillendirmek ve şüpheleri ile ilgili fikir beyan etmek suretiyle düşüncelerini insanlara ulaştıran sen değil misin? Bununla insanları kendi akıllarına (re‘y) göre hüküm vermeye davet ediyorsun.*”³⁶ Bu sürtüşmenin neticesi olarak toplum nezdinde önemli bir konuma sahip olan Ahmed b. Hanbel, Muhâsibî’nin insanların zihinlerinde olan saygınlığını sarsmış, onu bulunduğu ortamdan kovmuş ve ona ait eserlerin okunmasını da engellemiştir.³⁷

Ehl-i Sünnet akidesinin ve tasavvufun önde gelen simaları arasında yer alan Hâris el-Muhâsibî, insanın etkin yapısını oluşturan, iyi ve kötü fiillerinin ana merceği konumundaki nefis, akıl ve kalbin makul bir ölçü ve denge içerisinde terbiye edilmesi gerektiğini belirtip bu konuda çok sayıda fikir beyan eden erken dönem âlimlerindendir.³⁸

Muhâsibî, kelâm ile de ilgilendiğinden bu konudaki iki eseri (Fehmu’l Kur’an, Fasl min Kitabi’l Azame) sebebiyle Ahmet b. Hanbel tarafından kelâm ilmine dönük yaklaşımından dolayı eleştirilip bu yüzden de hayatının kalan kısmını gizlenerek geçirmek zorunda kalmış ve cenazesinde ancak dört kişi bulunabilmiştir.³⁹

İbn Küllâb el-Basrî ile Hâris el-Muhâsibî’nin öncülüğünde, III. (IX) yüzyılda gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri ve çeşitli fetihlerle genişleyen İslâm ülkesinin değişik kültürlerle karşılaşması, Selef âlimlerince benimsenen itikâdî esasların akıl ilkeleriyle teyit edilme

³⁴ Hâris el-Muhâsibî, *Selefi Tasavvuf*, çev. Faruk Beşer, 16.

³⁵ Florian Sobieroj, “Mu‘tezile ve Tasavvuf”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/1, (2001), 276.

³⁶ Hekim Tay, “Kur’ân İlimleri Bağlamında Erken Dönemde Nesh Algısı: Hâris el-Muhâsibî Örneği”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 51, (Haziran 2019), 52.

³⁷ Fahrettin Olguner, *Hâris b. Esed el-Muhâsibî’nin Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 13.

³⁸ Ahmet Beken, “Hâris el-Muhâsibî’de Eğitimle İlgili Bazı Kavramlar”, *Atabe Dergisi*, 7, (2022), 38.

³⁹ Ali Bolat, *Muhâsibî’nin Marifet Anlayışı*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 5.

ihtiyacını doğurmuş ve nihayet “Ehl-i Hadîs Kelâmîcileri” diye anılan yeni bir grup ortaya çıkmıştır.⁴⁰

Hâris el-Muhâsibî, dilsel bilimlerin ve islâmî ilimlerin sistematik bir temel oluşturduğu ve birçok itikâdî grupların ortaya çıkarak geliştiği bir devirde yaşayıp Ulûmü’l-Kur’ân ile alakalı ilk eserlerden birini derlemiştir.⁴¹

Yaşadığı dönemde Mu‘tezile’nin resmi makamlara hâkim olarak görüşlerini zorla kabul ettirmeye çalıştığını, toplumun takvadan uzaklaşarak istikrar ve refahın etkisiyle eğlence ve zevklerin peşine düştüğünü, ahlakın bozulduğunu, sûfilerin ise sosyal hayattan giderek uzaklaşıp kendi içlerine kapandıklarını görerek öğrendiği her şeyi yeniden değerlendirme yoluna gitmiştir.⁴²

2.2. Hâris el-Muhâsibî’nin Eğitimi

Hâris el-Muhâsibî, İslâm düşünce geleneğinin kurucu düşünürlerindendir.⁴³ Muhâsibî’nin doğduğu Basra şehri, nice fakih ve muhaddisin eğitildiği ve muhaddislerin rivayet zincirlerini oluşturdukları ilim merkezi konumunda olduğundan dolayı ilk eğitimini devrin önemli âlimlerinden alma fırsatı bulmuştur.⁴⁴

Genç yaşta Bağdat’a giden Muhâsibî, orada Vekî’ b. Cerrâh, Süleyman b. Dâvûd, Şüreyh b. Yûnus, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi âlimlerden dinî ilimler tahsil etmiştir. İmam Şâfiî’nin de öğrencisi olmuştur.⁴⁵

Muhâsibî’nin, devrin en önemli merkezlerinden birisi olan Bağdat’ta yaşaması ve yalnızca bir ilimle sınırlı kalmayıp bütün ilimlerle iştiğal etmesi, onun ilmi bilgisini çok üst seviyelere çıkartmıştır.⁴⁶ Muhâsibî aynı zamanda Bağdat tasavvuf ekolünün önemli temsilcilerinden birisi olarak da kabul görülmüştür.⁴⁷

⁴⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Ehli Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/527.

⁴¹ Muhammed İsa Yüksek, “Muhâsibî’nin Fehmü’l-Kur’ân’ı Bağlamında Kur’ân’ı Anlamanın Neliği/Tefsir İlminin Öncülleri”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 27/2, (Aralık 2023), 541.

⁴² Atiye Akbaş, *Hâris el-Muhâsibî’nin Tefsiri ve Yöntemi*, (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 6.

⁴³ Muhammed Fevzik Kerem, *Hâris el-Muhâsibî’nin el-Mesail fî A’malil Kulub Ve’l Cevarih Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki*, (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 1.

⁴⁴ Aktulga, *Hâris el-Muhâsibî’de Ahlâk*, 52.

⁴⁵ İsmail Kılıç, “Muhâsibî’ye Göre Kur’ân’ı Anlamada Allah Tasavvurunun Etkisi”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/2, (2023), 343.

⁴⁶ İşler, *Muhâsibî ve Fehmu’l Kur’ân’ı*, 1.

⁴⁷ Aynur Singin, *Erken Dönem Sûfilerinde İnsanın Hakikati ve Ahlâk: Hâris el-Muhâsibî Cüneyd-i Bağdâdî Hallâc-ı Mansûr*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 2.

Kur’ân-ı Kerim ve Arapça’yı, yaşadığı devrin en yetkin âlimi, “Garibu’l Hadis ve Emval” gibi eserlerin yazarı olan Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellam’dan tahsil ederek bu alanlarda kendisini geliştirmiştir.⁴⁸

Muhâsibî’nin yaşadığı hicrî üçüncü asırda İslâm kültür ve hayatını zirveye taşıyan İmam Şâfiî (ö.204/825), en-Nazzâm (ö.231/845), Ebu’l-Huzeyl el-Allâf (ö.234/849), Abdullah b. Küllâb (ö.241/855), Câhız (ö.255/868) ve Ahmed b. Hanbel (ö.270/855) gibi İslâm bilginleriyle aynı çağı paylaşması da onun düşünce ufğunun genişliği noktasında önemli bir etkiye sahiptir.⁴⁹

Muhâsibî’nin ele aldığı konular, ilk dönem zühd hayatı, tasavvuf hareketinin yapısı ve özellikleri hakkında bilgi verir mahiyette olup bu harekete sonraları dahil olan hususların tespit ve değerlendirilmesi açısından yol göstericidir.⁵⁰ Muhâsibî, eğitimi boyunca tasavvufî hallerin kontrol altında tutulması, bunların kitap ve sünnete dayandırılması gerektiğini söyleyen ilk sûfilerdendir.⁵¹

Hâris el-Muhâsibî’nin gençlik yıllarında hadis, fıkıh ve kelâm gibi ilimleri öğrendiğini ve bu ilimlerde üst düzeyde bilgi sahibi olduğunu tabakât kitaplarında geçen onun hakkındaki şu ifadelerden anlıyoruz: “Hâris el-Muhâsibî, zâhirî ilimler ile bâtinî ilimleri birleştiren, kelâm, hadis ve tasavvufta iyi bir önder hatta hadis alanında mükemmel yeteneklere sahip olan bir zât idi.”⁵²

Muhâsibî, tabiîn devrinin büyük ilmî ve manevî şahsiyeti Hasan-ı Basrî tarafından ortaya konulan zühd geleneğinin devamı mahiyetindeki tasavvufî akımlardan birine mensuptur. Buna ilave olarak Muhâsibî, Ebu Süleyman ed-Dârânî, Şakîk Belhî, Bişru’l-Hâfi, Zünnûn-ı Mısırî, Ahmed b. Âsım Antâkî gibi sûfilerin görüşlerinden de etkilenerek tasavvufî düşüncenin teşekkülünde önemli bir şahsiyet olmuştur.⁵³

İbnü’n-Nedîm’in, Ebû’l-Hasan el-Eş’ârî’nin yanı sıra Kâdî’s-sünne Ebû Muhammed, Muhammed b. Abdurrahman el-Atavî, Ebû’l-Münzir Sellâm el-Kârî, Abdullah b. Dâvûd, Ebû Ali Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî gibi âlimleri Küllâbiyye’nin ricâli arasında sayması bu kaynakların Hâris el-Muhâsibî ile Ebû’l-Abbas el-Kalânîsî’yi İbn Küllâb’ın görüşlerine tâbi olanlar arasında zikrettiğini göstermektedir.

⁴⁸ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 20.

⁴⁹ Yüce, “Hâris el-Muhâsibî’ye Göre Haberi Sıfatlar”, 274.

⁵⁰ Bolat, “Muhâsibî’nin Bilgi Kaynaklarına Bakışı”, 364.

⁵¹ Emine Elif Çakmak İgalcı, “Tasavvufun Oluşumunda Sünnetin Etkisi”, *Danısname Beşerî ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, (2021), 157.

⁵² Hâris el-Muhâsibî, *Kalp Hayatı*, çev. Abdulhakim Yüce, 6.

⁵³ Hâris el-Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, çev. Muhammed Coşkun, (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012), 3.

Hicrî ikinci asırda kelâm ilminde ortaya koyulan görüşlerin bazıları tarafından beğenilmemesi ve bu yüzden aşırı denilebilecek tarzda tenkitlerin oluşması neticesinde kelâmî görüşlerini Hâris el-Muhâsibî arkadaşları İbn Küllâb ve Kalânîsî ile birlikte savunmuşlardır.⁵⁴

Muhâsibî toplum nezdinde tasavvufî kimliğiyle bilinir. Onun eserlerinin kimisinde bulunan insan ve insanın kişilik özellikleriyle alakalı yaptığı yorumlar günümüzde bu alanda yapılan faaliyetlere yol gösterici özelliكتedir.⁵⁵

Naslara bağlılığı ile derûnî tecrübenin hayatını şekillendirmesi yani Ehli Sünnet'e bağlı kalarak sûfiyâne bir yaşayışa sahip olması ve bunun felsefesini yapması, Muhâsibî'nin tasavvufla ilgili meselelerde isabetli görüşler ortaya koyabilmesinde büyük rol oynamıştır.⁵⁶

Muhâsibî, ilim olma yolunda ilerleyen tasavvufun bilgi yöntemini Kur'an ve sünnet temelli bir anlayış üzerinden inşa etmek için tasavvufun bir din ilmi olarak teşekkülüne engel olan krizleri aşmak için anahtar bir kavram olarak sistematik ve bütüncül bir havâtır anlayışı geliştirmiştir.⁵⁷

2.3. Hâris el-Muhâsibî'nin Eserleri

Muhâsibî, insanı uhrevî anlamda ahlâkın temsilcisi olarak nitelendirdiğinden dolayı eserlerinde insana fitraten verili kabiliyetleri ele almakta ve bu kabiliyetlerin ahlâkî ilkelerle donanımı bakımından yoğun analizler barındırmaktadır.⁵⁸

İslâmî ilimlerin tekvin ve tedvin dönemlerinde yetişen Hâris el-Muhâsibî'nin iki yüze yakın eser verdiği söylene de bunlardan günümüze ulaşanların sayısı ne yazık ki sadece yirmi sekiz kadardır.⁵⁹ Muhâsibî'nin kaleme aldığı eserlerinin konusuna genel anlamda bakıldığında, çağdaş düşünürlerden farklı olarak politika ve toplum ahlâkını değil nefis terbiyesini merkeze aldığı görülmektedir. Bu bakımdan Muhâsibî, eserlerinde daha çok insan merkezli bir ahlâk anlayışını ortaya koymaktadır.⁶⁰ Muhâsibî'nin kaleme aldığı eserleri şöyle sıralamak mümkündür:

⁵⁴ Tevfik Yücedoğru, "Ebu'l Abbâs el-Kalânîsî'nin Kelâmî Görüşleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/2, (2011), 77.

⁵⁵ Tahsin Kula, "el- Muhâsibî'ye Göre Riyâ'nın İnsanın Olumsuz Kişilik Yapılanmasına Etkisi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, (2017), 37.

⁵⁶ Şahin Filiz, "Muhâsibî ve Bazı Tasavvufi Problemler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/4, (1991), 181.

⁵⁷ Hasan Aydemir, "Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Anahtar Bir Kavram Olarak Havâtır: El-Hâris el-Muhâsibî'nin Yaklaşımı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 63/1, (2022), 185.

⁵⁸ Nuriye İnci, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Düşüncesinde Vicdan*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 4.

⁵⁹ Hâris el-Muhâsibî, *Hakkı Arayanlara Nasihatler*, çev. Muhammed Çoşkun, (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012), 1.

⁶⁰ Ahmet Beken, "Ahlâkî Bir Alan Olarak Tasavvufun Eğitimle/Din Eğitimiyle İlişkisi", *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Aralık 2020), 3/2, 264.

er-Ri'âye li-hukûkillâh ve'l-kıyâm bihâ: Muhâsibî bu eserinde, “kendini çokça hesaba çeken” kavramını kullanır. Ona göre eğer insan kendini hesaba çekebiliyorsa, kontrol edebiliyorsa, özeleştiri yapabiliyorsa ve analitik düşünebildiği takdirde üstün insan olacaktır.⁶¹ O, bu eserinde tutarlı düşünmenin yolunun Allah ile kulu arasındaki ilişkisiyle bağlantılı olduğunu ve bunun yönteminin ise kulların sorumlu tutulduğu fiilleri yerine getirerek Allah Teâlâ'nın ahlâkıyla ahlâklanmak ve O'nun koyduğu kurallara göre yaşamaktan geçtiğini belirtmiştir.⁶²

Âdâbü'n-nüfûs: Bu eser, Muhâsibî'nin nefsi ve onun ahlâki durumlarını tahlil ettiği eseridir.⁶³

Kitâbü't-tevehhüm bi-keşfi'l-ahvâl ve şerhi'l-ahlâk: Eser ahiret yolculuğunu, dünyanın geçiciliğini ve bu dünyaya konup göçüşün serüvenini anlatmaktadır.⁶⁴

en-Nesâ'ihu'd-dîniyye ve'n-nefehâtü'l-kudsiyye li-nef'i cemî'i'l-beriyye: Muhâsibî, Müslümanların itikâdî meselelerde ihtilâfa düşmelerini, her grubun sadece kendi müntesiplerini ehl-i necât görmesini ve dünyevî menfaatler uğruna insanların ilâhî emirleri ihmâl etmelerini mezkûr rivâyetle irtibatlandırarak insanlara çıkış yolu sunar.⁶⁵

el-Kasd ve'r-rücû' ilallâh: Tövbe, hayâ, Allah'a yöneliş, nefis muhasebesi, hikmet, zühd, muhabbet, vera' ve takvâ gibi meseleleri ihtiva eder.⁶⁶

Bed'ü men enâbe ilallâh: “Tevbenin İlk Adımı” adıyla tercüme edilen eser Muhâsibî'nin içerik itibarıyla benzer olan üç risalesinden oluşmaktadır. Bunlar sırasına göre; Bed-ü Men Enâbe İlallaâh (Tevbenin İlk Adımı), “el-Kasdu ve'r-Rücû'u İlallâh (Tevbe ve Allah'a Yöneliş) ve Şerhu'l-Ma'rife ve Bezlu'n-Nasiha (Marifet ve Nasihat) isimli risaleleri olup çeviri eser, ismini ilk risaleden almaktadır.⁶⁷

Muhtasar min kitâbi fehmi's-salâh: Eserde namaza dair konular ele alınmıştır.⁶⁸

Fehmü'l-kur'ân ve ma'nâhü: Muhâsibî, Ulûmü'l-Kur'ân alanıyla alakalı meseleleri ele aldığı bu eserinde Kelâm, Tasavvuf, Hadis, Felsefe ve Fıkıh gibi disiplinleri kullanarak çağının problemlerini âyet ve hadisler ışığında açıklamıştır.⁶⁹

⁶¹ Emin Gürdamur, “İslâmın İdeal Bireyi Nefsini Müslümanlaştırmış Kâmil İnsandır”, *Diyanet Aylık Dergisi*, (Haziran 2023), 21.

⁶² Ahmet Beken, “Aklın Kemâl Yolculuğu: Hâris el-Muhâsibî'de Akıl Terbiyesi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 22/1, (2022), 20.

⁶³ Zafer Erginli, *İlk Sufilerde Nefis Kavramı: Hâris el-Muhâsibî Örneği*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 50.

⁶⁴ Hâris el-Muhâsibî, *Farzet ki Öldün*, çev. Abdülaziz Hatip, (İstanbul: Polen Yayınları, 2006), 5.

⁶⁵ Yeliz Başar, “Hâris el-Muhâsibî Hakkı Arayanlara Nasihatler”, *Tasavvuf Dergisi*, 44, 91.

⁶⁶ Erginli, “Muhâsibî”, 31/15.

⁶⁷ Abdülkerim Çağlar, *Hâris b. Esed el-Muhâsibî Tevbenin İlk Adımı*, (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012), 169.

⁶⁸ Erginli, “Muhâsibî”, 31/15.

⁶⁹ Zülfikar Durmuş, “Hâris el-Muhâsibî ve Fehmü'l Kur'ân'ı”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 16, (2003), 115.

Mâhiyyetü'l-‘akl ve ma‘nâhü ve ihtilâfû'n-nâs fih: Kur‘ân ve sünnetin öğretilerini kavrayabilmek için aklın ne olduğunu, nasıl kullanılacağı ve kendisine göre aklın insanlar açısından değerini anlatmaktadır.⁷⁰

Kitâbü'l-mekâsib ve'l-vera‘ ve’ş-şübühât: Sûfilerin zühd ile ilgili değerlendirmelerinde âyet ve hadislerin yanında onların yaşamış oldukları dönemde şahit oldukları siyasi, ekonomik ve toplumsal bunalımların büyük tesiri olduğundan sûfilerin bu çerçevede dünya hayatına olumsuz bir bakış içerisine girmelerini ele almıştır.⁷¹

Kitâbü'l-mesâ‘il fî a‘mâli‘l-kulûb ve'l-cevârih: Zühd ile ilgili rivayetlerin tasavvufun seyr-u sülûk yönteminin referansları olarak yorumlandığı önemli bir metin olup sûfilerin dini metinleri nasıl analiz ettiklerinin de bir numunesini teşkil etmektedir.⁷²

Kitâbü'l-mesâ‘il fî’z-zühd ve gayrihî: Muhâsibî, bu eserinde Allah'ın her varlığa rızkını vereceğinin şuurunda olarak O'na tevekkül etmenin gerekli olduğu ve bunun helal rızık kazanmaya engel olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.⁷³

Şerhu'l-ma‘rife ve bezlü'n-nasîha: Muhâsibî önceki eserlerinde marifeti, Allah'ın marifeti ve nefsin marifeti şeklinde ikiye ayırmıştı. “Şerhu'l-ma‘rife ve bezlü'n-nasîha” adlı çalışmasında bu farklılığı daha ayrıntılı ele alıp marifeti dört farklı anlamda değerlendirerek onlara şeytana karşı marifeti ve amelde olan ihlasa karşı marifet türünü eklediği eseridir.⁷⁴

Risâletü'l-müsterşidîn: Tasavvufun başta nefis düşüncesi etrafında şekillenen temel kavramlarını ve problemlerini konu edinen eseridir.⁷⁵

Kitâbü'l-halve ve't-tenakkul fî'l-‘ibâdât ve deracâtî'l-‘âbidîn: Muhâsibî bu eserinde nefsin gafletten uyanmasını ve haramlardan sakınmasını konu edinmiştir.⁷⁶

Fasl min kitâbi'l-‘azame: Yaklaşık beş varaktan oluşan bu çalışma kelâm bahislerinden Allah'ın varlığı, birliği ve âlemi niçin yarattığının üzerinde durmaktadır.⁷⁷

⁷⁰ Dağlı, *Hâris el-Muhâsibî Düşüncesinde Nefs Muhasebesinin Tasavvufî ve Psikolojik Yorumu*, 41.

⁷¹ Ali Bolat, “Muhâsibî'nin el-Mekâsib'i Bağlamında Tasavvufta Dünyaya Bakış ve Hakikî Zühd Anlayışı”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 4/11, (2003), 178.

⁷² Hacı Bayram Beşer, *Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: Kitâbü'z-zühd'ler*, (İlem Yayınları, 2014), 10.

⁷³ Mehmet Saffet Sankaya, “Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Zühd-Kesb İlişkisine Dair Bazı Değerlendirmeler”, (2017), 89.

⁷⁴ Kutbettin Akyüz, *Sufi Düşüncesinin Kurucu Şahsiyetlerinden Muhâsibî ve Hâkim et-Tirmizî: Kavramsal Bir Mukayese*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 78.

⁷⁵ Muhammet Nurullah Çınar, *Velâyet Düşüncesinin Oluşum Süreci ve Erken Dönem Tasavvufunda İslâm'ın İdeal İnsan Tipi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 5.

⁷⁶ Akif Yıldırım, *Muhâsibî, Kâfiyeci ve Subhî Sâlih Örneğinde Tefsir Usulü ve İçeriği*, (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 16.

⁷⁷ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî'nin Kelâmî Görüşleri*, 20.

Kitâbü's-sabr ve'r-rızâ: Muhâsibî'nin rıza ile ilgili görüşleri verilmiştir.⁷⁸

Ahkâmü't-tevbe ve reddi mezâlimi'l-'ibâd ve'l-halâs minhâ kable'l-me'âd: Hâris el-Muhâsibî'nin tevbe kavramını ele alıp açıkladığı eseridir.⁷⁹

Vesâyâ: Muhâsibî, bu eserinde kişisel arayışı hakkında anlattıkları üzerinden sûfîlerin din bilimlerine yönelik eleştirilerine yer vermekte ve bunun tasavvuf düşüncesiyle irtibatını anlatmaktadır.⁸⁰

Kitâbü'n-nasîha li't-tâlibîn ve'l-farkı beyne ehli't-tahkîk ve'l-müdde'in: Muhâsibî bu eserinde otobiyografi niteliğinde değerlendirilebilecek çok kısa ve çok müphem birkaç ifade kullanıp eserin geri kalan büyük kısmını da ahlâkî öğütler vermeye ayırmıştır.⁸¹

Kitâbü'l-gıybe: İbn Mesruk'un rivayetiyle gelen eser gıybetin mahiyetiyle ilgili bir soru üzerine Muhâsibî'nin verdiği cevabı içermektedir.⁸²

2.4. Hâris el-Muhâsibî'nin Kelam Yöntemi

Hâris el-Muhâsibî'nin fikirlerinde çağdaşları olan Kalânîsî ve İbn Küllâb'tan etkilendiği görülmektedir. Mu'tezile ve İslâm filozoflarının görüşlerine karşı çıkmak için İbn Küllâb ve Kalânîsî ile birlikte onlara karşı argümanlar üretmiştir.⁸³

Hâris el-Muhâsibî, eserlerini yazarken görüşlerini âyetlerle delillendirmeye özen göstermiştir. Örnek olarak va'd ve va'id konusunda "Allah kendisine ortak koşulmasını asla affetmez, bunun dışında dilediği kullarının günahlarını affeder"⁸⁴, "Sizler (Allah'ın diğer varlıkları yarattığı gibi) onun yaratmış olduğu insanlarsınız. O kullarından dilediğinin günahını affeder, dilediğini cezaya çarptırır"⁸⁵, "Allah dilediğini affeder"⁸⁶, "Ben günahından tövbe ederek iman eden sonra güzel işler yapan sonra da istikamet üzere olanları bağışlayacağım"⁸⁷ ve "Göklerde ve yerde olanların hepsi Allah'ındır. Allah, insanlardan istediğini affeder, istediğini cezalandırır"⁸⁸ gibi âyetleri görüşlerine delil göstermiştir.⁸⁹

⁷⁸ Erginli, *İlk Sufilerde Nefis Kavramı: Hâris el-Muhâsibî Örneği*, 55.

⁷⁹ Suna Dağlı, *Hâris el-Muhâsibî Düşüncesinde Nefs Muhasebesinin Tasavvufi ve Psikolojik Yorumu*, (Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 46.

⁸⁰ Hacer Nur Babacan, *Erken Dönem Tasavvufunda Akıl-Ahlak İlişkisi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 27.

⁸¹ Hâris el-Muhâsibî, *Hakkı Arayanlara Nasihatler*, çev. Muhammed Çoşkun, 8.

⁸² Erginli, *İlk Sufilerde Nefis Kavramı: Hâris el-Muhâsibî Örneği*, 56.

⁸³ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 34.

⁸⁴ en-Nisâ, 4/48.

⁸⁵ el-Mâide, 5/187.

⁸⁶ el-Mâide, 5/18.

⁸⁷ Tâhâ, 20/82.

⁸⁸ Âli İmran, 3/129.

⁸⁹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 328.

Muhâsibî, muhaliflerine karşı cedel yöntemini kullanmıştır. Mesela büyük günah meselesinde Mu‘tezile, “Allah’ın büyük veya küçük günah işleyen kullarını affedeceğine inanmak demek, Allah’ın öyle kimseleri affetmeyeceğini kesin söylediği halde bu durumu inkâr etmek demektir” şeklinde bir söylem geliştirince Hâris el- Muhâsibî onları eleştirmiş ve onların görüşlerinin Kur’ân ile çeliştiğini şu cümleyle onlara aktarmıştır: “Sizin bu dediğiniz hem Kur’ân’a hem de sünnete terstir.” Muhâsibî, bu ifadesinin ardından karşı deliller geliştirmek suretiyle Mu‘tezile’nin görüşünün geçersizliğini kanıtlamaya çalışmıştır. Muhâsibî’nin bu tarzı, cedel yöntemini kullandığına örnek gösterilebilir.⁹⁰ Farklı bir örnek olarak şefâat konusunda “kulların, Hz. Peygamber’in şefâatini Allah’tan umması haramdır” şeklindeki Mu‘tezilî söylemi ele almış ve onların şefâat konusunda hata ettiklerini, rasullerin, nebîlerin ve âlimlerin şefâat etmesinin yanında, şartlarına bağlı olarak Kur’ân’ın ve şehitlerin de şefâat edebileceğini söylemiştir.⁹¹

Muhâsibî görüşlerini delillendirirken aklî delillere yer vermiştir. Mesela Mu‘tezile, Allah’ın elinden kastın onun kudreti veya nimeti olamayacağını söylemiştir. Hâris el-Muhâsibî ise eğer bu durum Mu‘tezile’nin dediği gibi olursa onların aklen Allah’ın kudret sıfatını iptal etmiş olacaklarını söyleyerek onlara karşı çıkmıştır.⁹²

Muhâsibî, akıl ile nakli uzlaştırmıştır. Nakli esas alarak akli onun hizmetinde kullanmıştır. Örnek olarak hüsün kubuh meselesinde Hâris el-Muhâsibî aklın tek başına iyi ve kötüyü bulmada yeterli olamayacağını ve aklın nakil ile desteklendiği takdirde iyi ve kötüyü kavrayabileceğini söyleyerek eklektik bir yaklaşım sergilemiştir.⁹³

Muhâsibî bir konuyu açıklarken önce muhaliflerinin görüşlerini ortaya koymuş sonra yaptığı itirazlar ile muhaliflerinin fikirlerindeki şüphe ve çelişkileri ortaya çıkarıp onları kendi delilleriyle çürütmüştür. Mesela Mu‘tezile, “Allah büyük günah işleyenleri cezalandıracağım dedikten sonra onları affetmesi caiz olacaksa kâfirleri de affetmesi caiz olurdu” demiştir. Hâris el-Muhâsibî ise onların büyük günah meselesi hakkındaki görüşlerinde şüphe içinde oldukları için böyle alakasız bir kıyas yaptıklarını ve günahkâr mümin ile günahkâr kâfirlerin aynı kefedede değerlendirilmesinin Mu‘tezile için de alakasız bir kıyas olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir.⁹⁴

⁹⁰ Cengiz Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 191.

⁹¹ İşler, *Muhâsibî ve Fehmu’l-Kur’ân*’ı, 133.

⁹² Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 101.

⁹³ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 137.

⁹⁴ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 196.

Muhâsibî görüşlerini ortaya koyarken Kur'ân ve sünneti aslî kaynak kabul etmiştir. Örneğin va'd ve va'îd ile ilgili olarak Mu'tezile'nin görüşünü bu kapsamda eleştirmiştir. Nitekim Mu'tezile büyük günah işleyen kimselerin affedilme veya cezalandırılma konusunda korku veya ümit halinde oldukları zaman Allah'ın va'd ve va'îdinden şüpheye düşmüş olacaklarından dolayı bu durumun onları küfre düşüreceğini söylemektedir. Bunun üzerine Hâris el-Muhâsibî onların bu iddialarının hem Kur'ân'a hem de sünnete ters olduğunu ifade etmiş ve karşı delillerini serdetmiştir.⁹⁵

Muhâsibî görüşlerini savunurken öngörüler ortaya koymuştur. Bu öngörülerden hareket ederek aklî ve naklî deliller ile sonuca varmıştır. Örneğin Hâris el-Muhâsibî büyük günah meselesinde *“Mu'tezile'ye sorsan büyük günah işleyen kimse için mümin değildir derler. Halbuki onların bu konuda hiçbir dayanağı yoktur. Allah kendisine ortak koşulması hariç diğer kullarını bağışlayacağını bildirmiştir”*⁹⁶ demektedir. Böylece büyük günah işleyen kimsenin mümin olmadığının söylenemeyeceğini ifade etmektedir.⁹⁷

Muhâsibî, Kur'ân'daki meseleleri örnek gösterip Mu'tezile'nin hata ve yanlışlarını ortaya koymaktadır. Örnek olarak Mu'tezile, halku'l-Kur'ân konusunda Kur'ân'dan *“Biz bir âyetin hükmünü değiştirir veya onu geri bırakırsak mutlaka daha iyisini bir benzeriyle getiririz”*⁹⁸ âyetini örnek göstererek şöyle bir açıklama yapar: Bir bölümü diğerinden daha hayırlı olan şey, kesinlikle yaratılmıştır. Çünkü bir şey, diğer şeylerden daha iyi olduğu takdirde hayırlı olan şey de fazlalık diğerinde noksanlık olmuş olacağını söyler. Muhâsibî ise onların buradaki te'vil konusunda hata ettiklerini söylemiştir. Çünkü ona göre *“biz daha hayırlısını getiririz”* âyetinden kasıt Mu'tezile'nin dediği gibi değil, normal olan hayırlı anlamında anlaşılması gerektiği söylemiştir.⁹⁹

Muhâsibî, muarızlarıyla yürüttüğü fikirsel tartışmalarda muhaliflerin isimlerini genelde vermeyip Mu'tezile'den birtakım şahıslar diye bahsetmiştir. Örneğin Ehl-i bidat ve Mu'tezile'den söz ederken, bize karşı ilahi haber ve sıfatlarda neshin varlığını ileri sürenler şeklinde bahsetmiştir.¹⁰⁰ Muhalifleriyle tartışırken ahlakî prensiplere bağlı kalarak onları küçük düşürücü ve aşağılayıcı sözler ile itham etmemiştir. Mesela Mu'tezile şefâat meselesinde Hz. Peygamberin ümmetine ahirette şefâat etmeyeceğini söylemiştir. Muhâsibî ise onların bu

⁹⁵ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 248.

⁹⁶ en-Nisâ, 4/48.

⁹⁷ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî'nin Kelâmî Görüşleri*, 210.

⁹⁸ el-Bakara, 2/106.

⁹⁹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 326.

¹⁰⁰ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 247.

görüşlerine karşı ilmî bir üslupla cevap vererek şöyle demiştir: Sizin açıklamalarınıza bakılırsa ahirette Hz. Peygamberin ümmetine şefâatçi olması düşünülemez. Ancak bu durum büyük günah işleyip Allah'ın cezalandıracağı kişiler hakkında Hz. Peygambere verdiği şefâat etme yetkisini yalanlar nitelikte olacaktır.¹⁰¹

Muhâsibî, muhataplarına karşı bazen kesinlik arz eden koşullu önermelerle fikirlerini savunmuştur. Mesela va'd ve va'id konusunda "Şüphesiz ki Allah yetim malı yiyene, zina edene... azabı farz kılmıştır" âyetinde Allah, eğer onları genel anlamda cezalandırmayı dileseydi azaba çarptırılacakların bazısını hak ettikleri halde cezalandırıp diğerlerini de bağışlamazdı. O halde Allah, kullarını işledikleri hatalardan dolayı affeder, demektedir.¹⁰²

Muhâsibî, görüşlerini muhaliflerine karşı savunurken istidlâl metodunu kullanmıştır. Ayrıca muhaliflerinin delilleriyle aklî çıkarımlarda bulunmuştur. Mesela şefâat meselesinde Mu'tezile, va'd ve va'id görüşünden dolayı ahirette şefâat diye bir şeyin olamayacağını söylemektedir. Muhâsibî ise buna karşılık "Eğer şefâat yoksa Hz. Peygamber'in Allah'tan şefâat istememesi gerekir. Eğer böyle bir şey gerçekleşecek olursa Hz. Peygamber Allah'tan kendisine verdiği sözden dönmesini istemiş ve Allah'ın yalancı çıkmasını istemiş olacaktır. Bu durum ise nassî delillere terstir." demektedir.¹⁰³

Muhâsibî, âyetleri yorumlarken nüzul sebeplerini de gözetmektedir. Mesela "Akrabalar birbirlerine daha evladır"¹⁰⁴ âyetinin hicret edenlerin birbirlerine vâris olmaları sebebi ile indiğini söylemiştir.¹⁰⁵ Bazı eserlerinde "dedim-dedi" şeklinde diyalektik metodunu kullanarak bir konu hakkında açıklama yaparken sanki karşısındaki biriyle konuşuyormuş gibi soru cevap şeklinde konulara açıklık getirmektedir. Örnek olarak er-Ri'âye li-hukûkillâh adlı eserinin tamamı bu şekilde kaleme alınmıştır.¹⁰⁶

Muhâsibî savunduğu kanaatlerin doğruluğunu belirtmeden önce karşı çıktığı görüşleri vermektedir. Mesela büyük günah meselesinde Mu'tezile, Allah büyük ve küçük günah işleyip günahında ısrar edenleri bağışlamaz, der. Muhâsibî, onların bu görüşünü etraflı bir şekilde ele aldıktan sonra bu görüşün Kur'an'a ve sünnete ters olduğunu delilleriyle birlikte ortaya

¹⁰¹ İşler, *Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'an*'ı, 119.

¹⁰² Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî'nin Kelâmî Görüşleri*, 197.

¹⁰³ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, çev. Veysel Akdoğan, 340.

¹⁰⁴ el-Enfâl, 8/75.

¹⁰⁵ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, çev. Veysel Akdoğan, 364.

¹⁰⁶ Hâris el-Muhâsibî, *Riya ve Korunma Yolları*, çev. Alim Yücer, (İstanbul, Polen Yayınları, 2005), 7.

koymaya çalışır. Bu çerçevede Allah Teâlâ'nın, Kur'ân ve sünnette kendisine ortak koşulması haricinde günahkâr kullarını affedebileceğini haber verdiğini bildirir.¹⁰⁷

Muhâsibî, kelâmî ve sufî yöntemi birleştirip akılcı ve tasavvufî çözüm önerilerine ulaşmaya çalışmıştır. Bu çerçevede o, her zâhidin zühdünün aklıyla orantılı olduğunu, aklının da imanıyla orantılı olabileceğini söylemiştir. Bu ifadesiyle Muhâsibî, zahitliğin akıl ve imanla bir bağ olduğunu ve onların hepsinin bir arada bulunmasıyla bir bütün olunabileceğini vurgulamak istemiştir.¹⁰⁸ Kelâmcılar ile sufîler arasındaki gruplaşmaları gidermeye ve onları ortak bir yöntem üzerinde uzlaştırmaya çabalamıştır. Böylelikle akılcı İslâm tasavvufunun temelini atmıştır.¹⁰⁹

Muhâsibî kimi eserlerinde vaaz üslubunu kullanmıştır. Örnek olarak talebelerine şöyle öğüt vermektedir: *“Kardeşlerim! İnsanlar çeşitli hayır ve iyilik alanlarında çaba sarf ediyorlar ise siz de bu hususta onlardan geri kalmamaya bakınız. Fakat en büyük çabayı, aklı edinme, aklı kullanma hususunda harcayınız; zira Allah'ın (cc.) dostu veli kullar tedebbür ve tefekkür ederler, her şeye ibret gözüyle bakar ve ders alırlar.”*¹¹⁰ demektedir.

Muhâsibî, kimi eserlerini soru sorma ve cevap verme üslûbuyla kaleme almıştır. Ağdalı bir dil kullanmamış, akıcı ve anlaşılır bir tarzda mefhumu okuyucuya aktarmayı tercih etmiştir. Bu sebeple çoğu eseri 30-40 varak arasındadır.¹¹¹ Eserlerini toplumun ihtiyaçlarına göre telif etmiştir.¹¹²

Muhâsibî, eserlerini belirli bir tasnife göre kaleme almıştır. Örneğin Hüseyin Kuvvetli, O'nun düşünce dünyasında değişik fikirlere sahip olmasından dolayı eserlerini sırasıyla şu tasnife göre kaleme aldığını söylemiştir. Nesâih, Kitâbü'l Halve, Âdâbü'n-nüfûs, Risâletü'l-müstersidîn, Tevehhüm, Ma'îyyetü'l-akl, Fehmü'l Kur'ân, Kitâbü'l-azame, Ahkâmü't-tevbe, Kitâbü'n fi'd-dimâ, Mekâsib, Â'malü'l-kulûb, Kitâbü'l-mesâil fi'z-zühd, Ri'aye.¹¹³

Muhâsibî, yaşadığı asrın kelâmcılarıyla birlik olup Mu'tezile'ye karşı ilmî münakaşalarda kullanılmak üzere argümanlar üretmiştir.¹¹⁴ Mu'tezile'yi savuşturmak için mutedil bir yöntem tercih etmiştir. Tasavvufçu kişiliğinin yanında iyi bir hadisçi ve kelâmcıdır. Bu ilimlere vâkîf

¹⁰⁷ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî'nin Kelâmî Görüşleri*, 191.

¹⁰⁸ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 140.

¹⁰⁹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 138.

¹¹⁰ Hâris el-Muhâsibî, *Hakkı Arayanlara Nasihatler*, çev. Muhammed Çoşkun, 78.

¹¹¹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 68.

¹¹² Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 68.

¹¹³ Erginli, *İlk Sufilerde Nefis Kavramı: Hâris el-Muhâsibî Örneği*, 47.

¹¹⁴ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 138.

olması sayesinde muhaliflerinin görüşlerine karşı güçlü deliller getirerek onları susturmaya çalışmıştır.¹¹⁵

Muhâsibî, bazı eserlerini sırf muhaliflerine karşı reddiyeler yazıp onların görüşlerine cevaplar vermek için te'lif etmiştir. Örnek olarak Fehmü'l-Kur'ân adlı eseri sırf Mu'tezile ve Şia mezheplerine karşı reddiye olması için kaleme almıştır.¹¹⁶ Mâhiyyetü'l-akl adlı kitabını, kaleme aldığı eserlerin tümünde hangi metotları nasıl kullandığını açıklamak için yazmıştır. Bu eser Hâris el-Muhâsibî'nin diğer eserlerinin genel girişi niteliğindedir.¹¹⁷ Eserlerini üç ana başlık çerçevesinde ele almıştır. Bu başlıkların ilki, Allah'a iman, ikincisi ilim, üçüncüsü ise akıldır.¹¹⁸

Muhâsibî akli, imana ulaşmada araç olarak kullanmaktadır. Akıl için, insanların en akıllılarının Allah'ın hükümlerini en iyi tanıyanların olduğunu ve Allah'tan gelen her şeyi güzel bir kabul ile karşılayanların olacağını söylemektedir.¹¹⁹ Bir konuyu savunurken bazen kullandığı metinlerdeki kavramlar hakkında dil analizi yapmıştır. Örnek olarak ما هي “O nedir?” Sorusunun karşılığı olarak mahiyet kelimesinin nisbet ya'sı veya vav harfi düşürülerek (tahfif) ما هو veya ما هوية kelimelerinden türetildiği şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.¹²⁰

Muhâsibî, bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşma yöntemini kullanmıştır. Örnek olarak O, insanın kendisinden, ailesinden ve idrak edebildiğimiz bütün varlık alemlerinden yola çıkarak varlığın ve onu var edenin hakikatine dair delillendirmede bulunabileceğini ifade etmiştir.¹²¹ Muhâsibî, Mu'tezile'ye karşı onların kullandığı dili kullanmıştır. Bu yöntemin onları görüşlerinde susturma noktasında etkili olduğunu düşünerek Mu'tezile ile münakaşalara giren başka gruplara da onlara karşı bu yöntemi kullanmalarını tavsiye etmiştir.¹²²

¹¹⁵ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 140.

¹¹⁶ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 141.

¹¹⁷ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 141.

¹¹⁸ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 141.

¹¹⁹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 142.

¹²⁰ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 149.

¹²¹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 164.

¹²² Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 119.

3. HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ'NİN MU'TEZİLÎ GÖRÜŞLERE YÖNELİK ELEŞTİRİSİ

3.1. İmanın Mahiyeti

İman kavramı “ا-م-ن” kökünden türetilmiş if'âl bâbından bir mastar olarak sözlükte bir kimseyi söylediği sözde doğrulamak, güven duymak, şeksiz ve şüphesiz inanmak anlamına gelmektedir. İnanan kişiye mümin denir.¹²³

İman kavramı hakkında birçok tanım yapılmıştır. Bu tanımlara göre iman beş farklı şekilde anlaşılmıştır. Bu farklı görüşler şunlardır:

İman, kalbin tasdikidir.

İman, dilin ikrarıdır.

İman, kalbin marifetidir.

İman, kalp ile tasdik, dil ile ikrardır.

İman, kalbin tasdiki dilin ikrarı ve amellerden ibarettir.¹²⁴

Genel olarak iman, Hz. Peygamber'in Allah Teâlâ'dan aldığı âyetlerle, O'nu kalben onaylamak, O'nun öğrettiği şeyleri şüphe etmeden kabul edip bu şeylerin hakikatin kendisi olduğuna samimi bir şekilde kabul etmek demektir.¹²⁵

İslâm düşüncesinde iman ne olduğu, iman ile amel arasında nasıl bir bağ bulunduğu ve iman amelden bir cüz olup olmadığına dair ortaya konulan farklı görüşler, itikâdî mezheplerin doğuş sebepleri arasındadır. İman meseleleriyle ilgili bu farklı görüşlerin ortaya çıkışında siyâsî ve toplumsal olaylar önemli bir rol oynamıştır.¹²⁶

Ehl-i Sünnet kelâmının öncülerinden sayılan İbn Küllâb'a göre iman, Allah'ı, kitaplarını ve peygamberlerinin varlığını kalben bilmek ve bunları dil ile ikrar etmektir. Çünkü kalpte iman marifeti ve dilin ikrarı olmaz ise kulların bu imanı sahih olmaz.¹²⁷

¹²³ Emrullah Yüksel, *Sistemik Kelâm*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 219.

¹²⁴ Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, thk. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, (Ankara: DİB Yayınları, 2003), 2/406.

¹²⁵ Halil Taşpınar, “İman ve İslâm Terimlerine Kur'an ve Tefsir Bağlamında Bir Bakış”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2004, 4, 9.

¹²⁶ Ebu'l-Mûsâ el-Eş'ârî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, (İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2005), 27.

¹²⁷ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî'nin Kelâmî Görüşleri*, 183.

Mu‘tezile’ye göre iman, kalp ile tasdik (marifet), dil ile ikrar ve amellerden ibarettir.¹²⁸ Mu‘tezile cephesinde iman denilince akla, aklî delillerle ispatlanmış ve inkâr edilemeyecek kadar kesin bir bilgi olan istidlâl anlaşılırken, Ehl-i Sünnet kelâmcıları iman, peygamberin getirdiği haberleri tasdik olarak algılamışlardır.¹²⁹ Vâsıl b. Ata‘, insanlardan mükellef olduğu halde dinî vecibelerini yerine getirmeyen ve hata yapmaktan sakınmayan kimselerin imandan çıktığını ancak küfre girmediğini ve iman ile küfrün ortasında bir yerde olduğunu ifade etmiştir.¹³⁰

Mu‘tezile, iman ve amel arasındaki ilişki noktasında Hâricîler’in katı ve keskin tutumlarına karşı çıkarken, Mürcie’yi de ikrar ile iktifa eden tutumları sebebiyle eleştirmiştir. Mu‘tezile ameli, imana katarak imanlı olma ile hayırlı işler yapmanın birbiriyle orantılı olduğunu ve imanın ameli kuşattığını yani amelin imandan bir cüz olduğunu öne sürmüştür.¹³¹ Hâris el-Muhâsibî ise onların bu görüşünün mesnetsiz olduğunu, iman ve amelin farklı şeyler olduğunu ve kişinin amellerinde noksanlık olsa da iman dairesinde olacağını söylemiştir.¹³²

Mu‘tezile iman konusundaki görüşünde Hâricîler ve Mürcie gibi uç noktada olmayıp orta yolu tercih etmiştir. Fakat görüşlerini siyasi yollar ile halka baskı, şiddet ve zorla kabul ettirmeye çalışması sebebiyle toplum nezdinde kabul görmemiştir.¹³³

Mu‘tezile imanda istisnanın olup olmadığı konusunda açıkça bir görüş belirtmiş olmasa da ameli imanın zorunlu bir parçası olarak gördükleri için dinî vecibeleri yerine getirmeyen ya da yasaklanan fiilleri işleyen kişinin mümin vasfını kaybettiğini söylemelerinden dolayı imanda istisnayı dolaylı olarak kabul ettiğini anlıyoruz. Çünkü bu görüşe göre bir kimse imanının varlığı hususunda her an şüphe içindedir.¹³⁴ Mu‘tezile’nin iman hakkındaki görüşlerinin delilleri şu şekildedir:

“Müminler öyle kimselerdir ki, Allah’ın ismi anıldığında onların kalpleri bir ürperti ile titrer ve onlara Allah’ın âyetleri geldiği vakit, imanları çoğalır ve rablerine karşı saygı duyarlar.”¹³⁵

¹²⁸ Recep Önal, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu‘tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/39 (2015), 128.

¹²⁹ Mikail İpek, *Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet’in İman Anlayışlarına Mukayeseli Bir Yaklaşım*, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 46.

¹³⁰ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûlü’l-Hamse*, 471.

¹³¹ Murat Sülün, *Kur’ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, (İstanbul, Ensar Neşriyat Yayınları, 2005), 56.

¹³² İşler, *Muhâsibî ve Fehmu’l Kur’ân’ı*, 126.

¹³³ Sefa Bardakçı, *Kur’ân ve Sünnette İman ve Amel*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 94.

¹³⁴ Dilek Işık, *İman Amel İlişkisi Bakımından Büyük Günah İşleyenlerin Durumu*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 43.

¹³⁵ el-Enfâl, 8/2.

“Müminlerin imanlarını kademe kademe yükseltmeleri için kalplerine güven nakşeden Allah’tır.”¹³⁶

“Mümin olan hiç fâsık olan gibi olur mu?”¹³⁷

Mu‘tezile düşünürleri bu âyetleri delil getirerek günahlardan sakınmanın imandan olacağını, bu yüzden de amellerin imandan bir cüz olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹³⁸

“Hâlbuki onlar dini sadece O’na özel kılarak ve duru bir inançla Allah’a kul olmaları, namaz kılmaları ve zekât vermeleri ile emrolunmuşlardı. İşte hakiki din de budur.”¹³⁹ Allah’ın, bu âyette amellerin din olduğunu söylemesi ve farklı bir âyette “Allah katında tek din İslâm’dır”¹⁴⁰ demesi, dinin İslâm olduğunu gösterir. Mu‘tezile, İslâm’ın amelsiz olmayacağından hareketle amelin imandan bir cüz olduğunu söylemektedir.¹⁴¹

“Allah sizin imanlarınızı boşa çıkaracak değildir.”¹⁴² Mu‘tezile, bu âyetten hareketle imanla İslâm’ın aynı şey olduğunu savunmuştur. Halbuki Ehl-i Sünnet’e göre bu âyette imandan maksat, Mu‘tezile’nin anladığı şekilde olmayıp ilk zamanlar Müslümanların kiblesinin Mescid-i Aksa olduğu şeklindedir.¹⁴³

“Yetimlerin mallarını adaletsizce gasp edenler, içlerine sadece ateş doldurmuş olur. Onlar acı verici bir ateşe atılacaklardır.”¹⁴⁴ Mu‘tezile bu âyeti amelin imandan bir parça olduğuna delil göstermiştir.

“Kim Allah’a ve peygamberine baş kaldırır ve yasaklarını aşarsa, onun yeri temelli kalacağı cehennemdir.”¹⁴⁵ Mu‘tezile’ye göre amel imanın bir parçasıdır ve büyük günah işleyen kimse cehenneme girecektir. Hâris el-Muhâsibî’nin iman ile ilgili görüşlerinin delilleri olarak gösterdiği âyetler şunlardır:

“Firavun ve yandaşlarının kendilerine zulmetmesinden endişe ettikleri için kavminden birkaç genç delikanlının haricinde kimse Mûsa’ya inanmadı. Çünkü Firavun yeryüzünde yüceltilen ve haddi aşan bir kimseydi.”¹⁴⁶

¹³⁶ el-Fetih, 48/4.

¹³⁷ es-Secde, 32/18.

¹³⁸ Önal, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu‘tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği”, 131.

¹³⁹ el-Beyyine, 98/5.

¹⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/19.

¹⁴¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûlu’l-Hamse*, 477.

¹⁴² el-Bakara, 2/143.

¹⁴³ Işık, *İman Amel İlişkisi Bakımından Büyük Günah İşleyenlerin Durumu*, 28.

¹⁴⁴ el-Enfâl, 8/38.

¹⁴⁵ en-Nisâ, 4/14.

¹⁴⁶ el-Kasas, 28/27.

“Herkesin inandığı gibi siz de inanın denildiği vakit akılsızların iman ettikleri gibi mi inanalım? derler. Halbuki asıl akılsızlar onlardır, lakin anlamazlar. Müminlere denk geldiklerinde inandıklarını söylerler. Elebaşlarıyla yalnız kaldıkları zaman ise biz sizinle beraberiz, onlarla yalnızca dalga geçiyoruz derler.”¹⁴⁷

“Sizin inandığınız gibi inanmış olsalar, doğru yolda olurlar. Yüz çevirirlerse şüphesiz onlar anlaşmazlık içine düşerler. Onlara karşı rabbın sana vekildir. Allah, yaptıklarınızı duyan ve bilendir.”¹⁴⁸

“Sihirbazlar Mûsa ve Harun’un rabbine inandık, dediler. Firavun dedi ki: Ben size müsaade etmeden mi inandınız?”¹⁴⁹

“İmanlarınızı en iyi bilen Allah’tır.”¹⁵⁰

“Kalbi Allah’a iman ile tatmin olduğu halde (dinden dönmeye mecbur bırakılan hariç) O’na inandıktan sonra kim Allah’ı tanımazsa o kişiye Allah’ın gazabı vardır.”¹⁵¹

“Ey iman edenler! Oruç sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de farz kılınmıştır. Umulur ki Allah’tan hakkıyla korkarsınız”¹⁵² bu gibi âyetlerde iman ve amel ayrı olarak zikredildiği için ikisinin birbirinden farklı şeyler olduğu anlaşılır.

“İman edenler ve güzel işler yapanlar”¹⁵³ âyetinde amel imana atfedildiğinden iman amelden bir cüz değildir.

“Eğer müminlerden iki zümre birbirleri ile vuruşurlarsa...”¹⁵⁴ âyetinde mümin kişilerin birbirleri ile vuruşmak suretiyle günah işledikleri halde mümin olarak vasıflandırılmaları, iman ile amelin farklı şeyler olduğunu göstermektedir.

“İnananlar, yalnızca Allah’a ve peygamberine güvenmiş ve bu konuda tereddüte düşmemişlerdir”¹⁵⁵ şeklinde âyet, imanda istisna olmayacağının kanıtıdır.

“Allah’a iman ettik deyin”¹⁵⁶ bu âyette Allah Teâlâ, insanlardan iman etmeyi ummalarını değil, net olarak iman ettiklerini söylemelerini istemektedir.

¹⁴⁷ el-Bakara, 2/11-12-13.

¹⁴⁸ el-Bakara, 2/137.

¹⁴⁹ el-A‘raf, 7/121-122-123.

¹⁵⁰ en-Nisâ, 4/25.

¹⁵¹ en-Nahl, 16/106.

¹⁵² el-Bakara, 2/183.

¹⁵³ Hûd, 11/23; Yunus, 10/9; Bakara, 2/277; Nisâ, 4/59; Tevbe, 9/38; Hadid, 57/28.

¹⁵⁴ el-Hucûrât, 49/9.

¹⁵⁵ el-Hucûrât, 49/15.

¹⁵⁶ el-Bakara, 2/136.

Hâris el-Muhâsibî, Mu‘tezile’nin iman konusundaki görüşlerine karşı şu hadisi delil olarak kullanmaktadır. Üsâme b. Zeyd’den rivayet edildiğine göre Peygamberimiz (as.) iman ne olduğuna dair şunları söylemiştir: “Allah rasulü bir defasında bizi Cüheyne kabilesiyle savaşmak için onların üzerine gönderdi. Sabah erkenden onlarla savaşıp onları yenilgiye uğrattık. Ensardan bir kişiyle ben, Fezâre kabilesinden bir çobana rast geldik. Çoban bizi fark edince korkudan aklını kaybederek bilinçsiz bir halde: “La ilahe illallah” dedi. Yanımda olan arkadaşım ona bir şey yapmadı. Ancak ben onun bu sözüne inanmadım ve kılıcımla bu kişinin canını aldım. Medine’ye geldiğimizde bu durum peygamberimize anlatıldı. O, bu olayı öğrenince bana şöyle dedi: Ey Üsâme! Bu kişiyi “la ilahe illallah” demesine rağmen neden öldürdün? Ben de: Ya Rasulüllah! O, ölümden korktuğu için bunu söyledi, dedim. Bunun üzerine Efendimiz: “Kalbini açıp da baktın mı ki böyle söylüyorsun?” dedi. Efendimiz bu soruyu ara vermeden bir müddet bana sordu. Ben de içimden keşke rasulüllah bana bu sözleri söylerken Müslümanlardan olmasaydım da ondan bu sözleri işitmeseydim” demiştim. Hadisten anlaşılacağı üzere insanları dıştan gördüğümüz fiillerinden dolayı imansız olarak yargılamamız yanlıştır. Çünkü Efendimiz iman, kalben işlenen bir amel olduğunu söylemiştir.¹⁵⁷

Mu‘tezile’ye göre kişinin imanındaki tasdik, ikrar ve amellerinden birisi eksik olursa bu durum onun imanında noksanlığa sebebiyet vereceği için bu kişi küfür içine düşmüş olacaktır. Mu‘tezile, bu durumda olan kişinin dünyadaki durumunun küfür ve iman arasında bir yerde olacağını savunmuştur.¹⁵⁸ Hâris el-Muhâsibî ise amellerin imana dâhil olmadığını, kişinin amelinin ilk bakışta yanlış algılanabileceğini ancak amellerin kalbe bağlı olduğunu, bundan dolayı iman kalple tasdik olduğunu söylemiştir.¹⁵⁹

Mu‘tezile “Evlilik dışında bir ilişkiye giren kişi bu fiili işlediği esnada bunu mümin olduğu halde yapmaz. Birinin malını çalan kişi, bunu yaparken Allah’a inandığı halde bunu yapmış olmaz. İçki içen kişi bunu yaptığı esnada Allah’a inandığı halde bunu yapmış olmaz”¹⁶⁰ ve “kişi evlilik dışında bir ilişkiye girince imanını kaybeder ve imanı başının üstünde bir bulut gibi asılı halde durur. Zinadan çıkınca iman adama geri döner”¹⁶¹ hadislerini kendilerine delil göstererek amellerin imana dahil olduğunu söylemiştir.¹⁶²

¹⁵⁷ Selim Gülverdi, *İmam Mâtürîdî’nin İman Anlayışı*, (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 23.

¹⁵⁸ Hüseyin Maraz, “Mu‘tezile’nin “El-Menzile Beyne’l Menzileteyn” Savunusu ve Doğuşu ile İlişkisi”, *Kelâm Araştırma Dergisi*, (2016), 14/1, 3.

¹⁵⁹ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 184.

¹⁶⁰ Buhârî, *Mezâlim ve’l Gasb*, 30, (No: 2475).

¹⁶¹ Ebû Dâvud, *Sünnet*, 16, (No: 4690).

¹⁶² Işık, *İman Amel İlişkisi Bakımından Büyük Günah İşleyenlerin Durumu*, 10.

Hâris el-Muhâsibî iman meselesinde şöyle söylemektedir: “Amel işlemeyen marifet hiçbir şeydir. Lakin bilmek amel etmeye vesile olursa bu iyi bir şeydir.” O, bildiklerini yerine getirmeyen kişinin durumunu ok atmasını bilip de isabet ettiremeyen zavallıya benzetir. Böylelikle kulların Allah’a inanıp da amellerinde bu inancın gereksinimlerini yapmadıklarında bunun bir anlam ifade etmeyeceğini söylemektedir. Böylelikle Hâris el-Muhâsibî imanla amel arasında bir bağ olduğunu ancak imanın amelden bir cüz olmadığını anlatmak istemektedir.¹⁶³

Mu‘tezilî âlimlere göre iyi ameller imanı artırırken, işlenen günahlar nedeniyle iman eksilmiştir olur. Böylelikle onlar imanda artma veya eksilme olacağını savunmuşlardır.¹⁶⁴ Hâris el-Muhâsibî de imanda artma veya eksilme konusunda Mu‘tezile ile aynı fikri belirtip imanda artma veya eksilme olacağını savunmuştur. Hâris el-Muhâsibî’nin arkadaşı Kalânîsî, iman kalple tasdik ve dil ile ikrar olduğundan dolayı imanın artıp azalabileceğini belirtmiştir.¹⁶⁵ İmam Mâtürîdî ise kemiyet olarak imanda artma veya eksilme olmayacağını ancak imanın keyfiyet olarak nitelikli ve nitelsiz su örneğinde anlatıldığı gibi güçlü, etkin ve tahkiki olabileceğinin yanı sıra; güçsüz ve taklidî de olabileceğini düşünmektedir.¹⁶⁶

Mu‘tezile’nin önde gelen bilgileri mukallidin imanının geçerli olmayacağını savunmuşlardır. Buna karşı İmam Mâtürîdî, şüphe ve tereddüt içermeyen kesin bir kabulle iman eden kimsenin, taklit eden de olsa mümin olarak vasıflandırılabilceğini söylemiştir.¹⁶⁷

Kalânîsî, mukallidin imanını Mu‘tezile gibi direk reddetmeyerek çocukların imanı ile ilgili, aklı ile bir şeyler öğrenebilen kişilere iman etmenin vacip olacağını söylemiştir. Kalânîsî burada akıllı varlıklar için nazar ve istidlâlin şart olduğunu vurgulamıştır.¹⁶⁸

Mu‘tezile düşünürleri, Peygamberimizin “bizden değildir” ifadesini kullandığı hadisleri kendilerine delil göstererek kulların günah işlediği vakitte cehenneme girmeyi hak edeceklerini ve iman edenlerden olmayacaklarını savunmuştur.¹⁶⁹ Hâris el-Muhâsibî ise onların, kulların amellerindeki eksikliklerinin imanlarına zarar vermeyeceğini ve onların bu konuda geçerli bir dayanaklarının olmadığını savunmuştur.¹⁷⁰

¹⁶³ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 185.

¹⁶⁴ Esra Şimşek, “İmanda Artma Eksilme Problemi”, *Demokrasi Platformu Dergisi*, (2023), 12/38, 136.

¹⁶⁵ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 183.

¹⁶⁶ Metin Avcı, “İmam Mâtürîdî’ye Göre İmanda Artma ve Eksilme Sorunu”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 15/1, (Bahar 2022), 213.

¹⁶⁷ Abdullah Demir, “Ehl-i Sünnet ve Mu‘tezile’ye Göre Mukallidin İmanı”, *Diyanet İlmi Dergi*, (Haziran 2008), 44/2, 50.

¹⁶⁸ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 183.

¹⁶⁹ Hilal Dereli, *Kütüb-i Sitt’e’deki İmanı ve Cennete Girmeyi Nefyeden Hadislerin Tahlili*, (Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 42.

¹⁷⁰ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 210.

Genel olarak değerlendirdiğimizde Hâris el-Muhâsibî ve Mu'tezile'nin iman kavramına ilişkin görüşleri, genellikle iman-amel meselesindeki düşünceleri etrafında şekillenmiştir. Ameli imanın bir parçası olarak gören Mu'tezile, bununla bağlantılı olarak imanın artmasını ve eksilmesini kabul etmiştir. Ameli imandan saymayan Ehl-i Sünnet ise, imanda artma ve eksilmeyi reddetmiştir.¹⁷¹ Mu'tezile'ye göre bir kişinin iman dairesinde olabilmesi için ikâbı gerektirecek fiillerden uzak durması gerekmektedir. Bundan dolayı Mu'tezile, Hâris el-Muhâsibî'nin iman tarifinde yer alan kalple tasdik ve dille ikrar unsurlarına ek olarak amellerin hayata tatbik edilmesi gerektiğini de eklemiştir.¹⁷² Hâris el-Muhâsibî ise imanla amel arasında sıkı bir bağ olduğunu fakat kulların amellerindeki noksanlıkların imanlarına zarar vermeyeceğini ve imanın kalple tasdik olduğunu söylemiştir. Hâris el-Muhâsibî, iman ile amelin farklı şeyler olduğunu âyet ve hadisten deliller getirerek açıklamıştır. Konuya genel olarak baktığımızda Haris el-Muhâsibî'nin iman hakkındaki görüşlerinin Ehl-i Sünnet'in görüşleriyle birbirini tamamlar nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷³ Konu yukarıda zikrettiğimiz âyet ve hadisler ışığında değerlendirildiğinde ortaya atılan görüşler vahiy ve Hz. Peygamber'in verdiği mesajların doğru anlaşılmasını sağlamıştır. Ortaya atılan fikirlerin akıl ve mantık ilkeleri ile çelişmemesi gerektiğinden dolayı Hâris el-Muhâsibî'nin görüşlerinin daha tutarlı olabileceği kanaatindeyiz.

3.2. Allah'ın Sıfatları

Allah Teâlâ'yı, isim ve sıfatları olmaksızın tanımamız mümkün değildir. Sadece sıfatlar vasıtasıyla Allah hakkında fikir sahibi olmamız mümkün olmaktadır. Çünkü Allah'ın zâtı duyular ötesinde gaybî âlemedir. İnsanın duyular ötesini kavrayabilmesi için duyuların kılavuzluğuna ihtiyacı vardır. Duyuların kılavuzluğunda Allah'ın sıfatları ile ilgili çıkarımda bulunmak mümkün hale gelebilir.¹⁷⁴

İtikâdî mezheplerin tümü Allah'ın kemâl sıfatlarla muttasıf olduğu hususunda görüş birliği etmekte olup sıfatların Allah ile, kendi içlerinde ve alemle olan ilişkileri konusunda ihtilafa

¹⁷¹ İpek, "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in İman Anlayışlarına Mukayeseli Bir Yaklaşım", 75.

¹⁷² Sefa Bardakçı, *Kur'ân ve Sünnette İmân ve Amel*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 94.

¹⁷³ Şafak Çatal, *Ebü'l-Muîn en-Neseî'nin İman ve Tekfir Anlayışı*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 16.

¹⁷⁴ Melis Kutman, *İmam Mâtürîdî'ye Göre Haberî Sıfatlar*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 25.

düşmüşlerdir.¹⁷⁵ Sıfatların zât ile ilişkisini anlamak için öncelikle isim, sıfat ve vasıf gibi kavramların anlamlarını incelemek yerinde olacaktır.

Sıfat kelimesi Arapça **و-ص-ف** kelimesinden gelip sıfat ve vasıf kelimeleri genelde eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.¹⁷⁶ Sözlükte “nitelemek, bir şeyin halini ve özelliğini anlatmak” gibi birbirine yakın anlamlarda kullanılan sıfat ve vasıf kelimeleri kelâmda “Allah’ın kendisine atfedilen mana” anlamında kullanılmaktadır.¹⁷⁷ İsim kelimesi ise Basralı dilcilere göre yükselmek anlamında **سَمُوْ** kelimesinden, Kûfe dilcilerine göre ise işaret anlamında **سِمَ** kelimesinden türetilmiştir.¹⁷⁸ Terim olarak ise isim, dünyadaki tüm varlıkları ve insan zihnindeki tüm kavramları bir tür olarak karşılayan sözlerdir.¹⁷⁹

Müslümanlar arasında Allah’ın sıfatları konusunun gündeme gelme nedeni İslâm dışı hareketlerin tetiklemesiyle değil bizzat İslâm toplumunda yaşanan gelişmelerle ilgilidir.¹⁸⁰ Mu‘tezile’nin sıfatları nefyetmesinin temel nedeni zât-sıfat ayırımından kaynaklanıp sıfatları zâttan ayrı düşünmelerinden dolayı Allah’ın sıfatlarını reddetmişlerdir.¹⁸¹

Mu‘tezile “Ona benzer hiçbir şey yoktur”¹⁸² âyetini delil göstererek tevhid anlayışı çerçevesinde mahlûkattaki her şeyi Allah’tan tenzih etmiştir. Bunun temel sebebi olarak tecsim ve teşbihe düşüleceğinden dolayı Allah’ın sıfatlarını zâtından ayrı görerek Allah’ın zâtı üzerine zâid sıfatlarını reddetmişlerdir.¹⁸³

Mu‘tezile’nin kurucusu olan Vâsıl b. Atâ, iki kadîm ilahın varlığının imkansızlığına vurgu yapmak için “Bir kişi herhangi bir sıfatın ezeli olduğunu kanıtlarsa Allah’la beraber kadîm bir şeyin varlığını kabul etmiş olacağından dolayı iki tane tanrının varlığını kanıtlamış olur” şeklindeki görüşüyle Allah’ın zâtı dışında kadîm sıfatları nefyetmiştir.¹⁸⁴ Çünkü sıfatlar zâttan

¹⁷⁵ Kerem Taşçı, *Ebu'l-Muîn en-Neseî'nin Tebsiratü'l Edille Adlı Eserinde Mu'tezile'ye Yöneltilen Eleştiriler (Allah'ın Sıfatlarının İspatı Örneği)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 11.

¹⁷⁶ Melih Harputoğlu, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l Kur'ân Adlı Eserinde Zâtî Sıfatlar*, (Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 5.

¹⁷⁷ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2009), 279.

¹⁷⁸ Hasan Hüseyin Tunçbilek, “İlâhî Sıfatların İspatı, Sayısı, Kısımları ve İsim-Sıfat İlişkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/15, (2006), 22.

¹⁷⁹ Nurdan Durah, *Altay Halk Masalları” Eseri ve Altay Türkçesinde İsim Kategorisi (İnceleme-Metin-Transkripsiyon-İsim İndeksi)*, (Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 9.

¹⁸⁰ Bulut, “Mu'tezile ve Filozofların Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Görüşlerinin Mukayesesi”, 4.

¹⁸¹ Bulut, “Mu'tezile ve Filozofların Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Görüşlerinin Mukayesesi”, 6.

¹⁸² Kur'ân-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), eş-Şûra 42/11.

¹⁸³ Bulut, “Mu'tezile ve Filozofların Allah'ın Sıfatları Hakkındaki Görüşlerinin Mukayesesi”, 6.

¹⁸⁴ Emre Köksal, “İlk Dönem Mu'tezile Kelâmında Zât-Sıfat İlişkisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/40 (2018), 239.

ayrı düşünülürse kadîm varlıkların çokluğuna sebebiyet verecektir. Mu‘tezile, bu konudaki görüşü sebebiyle “Muattıla” olarak da isimlendirilmiştir.¹⁸⁵

Mesela Mu‘tezile Allah’ın arşa istivasını reddedip irade sıfatının hâdis olduğunu ileri sürerek sıfatların zihnî (meânî) olduğu söylemini reddetmiştir. Fiili sıfatların ezeli olamayacağını söylemiştir.¹⁸⁶ Buna karşılık Hâris el-Muhâsibî, bazı dalalet fırkalarının Allah’ın arşın üzerinde olduğu gibi her yerde nefsiyle birlikte bulunduğu düşüncesini ileri sürdüğünü ve bu tutumlarıyla onların küfürden uzak durmaya çalışırken başka bir yönden küfrün içine girdiklerini söylemektedir.¹⁸⁷

Hâris el-Muhâsibî’ye göre “Allah’ın eli” denilince bu söz ile kastedilen O’nun kudreti veya nimetidir. Ona göre eğer bu sıfatı inkâr edersek Allah’ın sıfatını iptal ettiğimizden ötürü Mu‘tezile’nin görüşüne uymuş oluruz.¹⁸⁸ Böylelikle Hâris el-Muhâsibî, Allah’ın sıfatlarından bazılarını kabul etmeyen Mu‘tezile’ye cephe alarak, bu sıfatların varlığını ilk savunan olduğu ve onları kanıtlamaya yöneldiği için “Sıfâtîyye” denilen ekolün de temsilcilerinden sayılmıştır.¹⁸⁹

Muhâsibî, peygamberlerin Allah’ın sıfatlarını, hoşlandığı ve hoşlanmadığı şeyleri Allah kendilerine bunu bildirmediği takdirde bilemeyeceğini söylemektedir. Eğer bilmiş olsalardı, Allah’ın onların gizli ve açık yaptıklarını bildiği gibi peygamberin de Allah’ın yaptığı gizli şeyleri de bilmesi gerekecekti. Bundan dolayı Muhâsibî, Allah’ın peygamberleriyle konuşarak sıfatlarını bildirdiğini ve kullarının üzerindeki delilini pekiştirdiğini söylemektedir.¹⁹⁰

Mu‘tezile’nin kurucusu sayılan Vâsıl b. Atâ, Müşebbihe ile Mücessime’nin Allah’ın zâtı ve sıfatları hakkındaki görüşlerine karşı çıkmak için Allah’ın zâtına sıfat isnat etmeyi şirk olarak görmüştür. Vâsıl b. Atâ bunu yaparken İslâm inancını savunmak ve Allah Teâlâ’yı noksan sıfatlardan tenzih etmek istemiştir. Ancak bu görüş kendisini ilahi sıfatları nefyetmeye götürmüştür.¹⁹¹ Muhâsibî, bu Mu‘tezilî kanaati değerlendirirken, Allah’ın zâtına zarar vereceği gerekçesiyle sıfatları kabul etmemenin doğru bir kanaat olmadığını söylemektedir. Çünkü Muhâsibî, Allah’ın sıfatlarının ezeli olduğunu ve sıfatların Allah’ın zâtıyla aynı olamayacağını

¹⁸⁵ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 69.

¹⁸⁶ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 238.

¹⁸⁷ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 107.

¹⁸⁸ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 101.

¹⁸⁹ Yüce, *Hâris el-Muhâsibî’ye Göre Haberi Sıfatlar*, 277.

¹⁹⁰ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 258.

¹⁹¹ İrfan Abdülhamid, *İslâm’da İ’tikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1994), 247.

lakin ondan çok da farklı bir şey olamayacağını düşünmektedir. Allah, insanlara somut verilerden hareketle kendisinin sıfatlarını tanıtmayı murat etmiştir.¹⁹²

Mu'tezile, "Allah birdir, O'nun gibi olan hiçbir şey mevcut değildir. O her şeyi duyan ve görendir"¹⁹³ âyetinin mucibi gereğince Allah'ı, mahlukât ile bağlantılı sıfatlarla nitelemenin yanlış olacağı kanaatindedir. Çünkü Allah'ın, yaratılmışların hiçbirine benzememesi gerektiğini düşünmektedir. Aksi olursa Allah hakkında tecsim ve teşbihe gidileceğini düşünmektedir.¹⁹⁴ Muhâsibî buna cevaben Allah'ı akılların somut bir biçimde idrak etmesinin imkânsız olduğunu ancak bizlerin bu durumu Allah'ın sıfatlarıyla kavrayabileceğimizi söylemektedir.¹⁹⁵

Mu'tezilî âlimlerden Nazzâm, Allah'ın ilim sıfatından kastın Allah'ın zâtının kanıtlanması ve bilgisizliğin Allah'tan nefyedilmesi; kudret sıfatını Allah'ın varlığının ispatı ve aczin O'ndan nefyedilmesi olduğunu; hayat sıfatının ise Allah'ın varlığının ispatı ve ölümün O'ndan nefyedilmesi olduğu şeklinde yorumlaması Nazzâm'ın Allah'ın sıfatlarını selbi bir metotla değerlendirildiğini göstermektedir.¹⁹⁶ Muhâsibî'nin de temsil ettiğini söyleyebileceğimiz Sünnî ekole göre ise ilahi sıfatları şu şekilde tasnif etmek mümkündür. Allah'ın zâti sıfatları şunlardır:

Vücûd: Allah'ın, zihnin dışında gerçekliğinin bulunduğunu ve yokluğunun düşünülemeyeceğini belirten sıfatıdır.¹⁹⁷

Kıdem: Allah'ın mevcudiyetinin başlangıcının bulunmaması ve başkasına ihtiyaç duymaksızın mevcut olmasıdır.¹⁹⁸

Bekâ: Allah Teâlâ'nın varlığına herhangi bir yokluğun gelemeyeceğini ifade eder.¹⁹⁹

Muhâlefetün li'l Havâdis: Allah'ın hiçbir mahlûkata benzemediğini ispat eden onun selbî sıfatlarından biridir.²⁰⁰

¹⁹² Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 238.

¹⁹³ eş-Şûrâ, 42/11.

¹⁹⁴ Abdullah Yekta, "İbn Hazm'ın Sıfatlar Konusunda Mu'tezile ve Eş'arîleri Tenkidi", *İslâmî İlimler Araştırmaları Dergisi*, 2, (2020), 50.

¹⁹⁵ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 257.

¹⁹⁶ Yekta, "İbn Hazm'ın Sıfatlar Konusunda Mu'tezile ve Eş'arîleri Tenkidi", 51.

¹⁹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Vücûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/136.

¹⁹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Kıdem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/393.

¹⁹⁹ Metin Yurdağür, "Bekâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/359.

²⁰⁰ Metin Yurdağür, "Muhâlefetün li'l Havâdis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/402.

Vahdâniyyet: Allah'ın şerikinin olmaması yani bir ve tek olmasıdır.²⁰¹

Kıyâm bi Nefsihî: Allah'ın varlığının kendinden olup hiçbir yönden başkasına muhtaç olmadığı anlamına gelmektedir.²⁰²

Allah'ın subûti sıfatları şunlardır:

Hayat: Diri olmak manasında kullanılan ve Allah hakkında kullanılan sübûtî sıfatlardandır.²⁰³

İlim: Allah'ın hem şehâdet âlemine hem de duyu ötesine ait bütün eşya ve hadiseleri bilmesidir.²⁰⁴

Semi': Allah'ın duyulmaya konu olan şeyleri işitmesidir.²⁰⁵

Basar: Allah'ın bakılmaya konu olan her şeyi tam olarak idrak etmesi ve görmesidir.²⁰⁶

İrade: Allah Teâlâ'nın buyruklarında, kararlarında ve fiillerinde özgür olduğunu ifade eden sıfatıdır.²⁰⁷

Kudret: Allah'ın dilediğini eksiği ve fazlası olmaksızın hikmet çerçevesinde yapmasıdır.²⁰⁸

Kelâm: Allah'ın konuşmaya kâmil olan bir varlık olduğunu anlatan sıfatıdır.²⁰⁹

Tekvin: Allah'ın bir şeyi yoktan var etmesidir.²¹⁰

Allah'ın haberi sıfatları şunlardır:

Yed: Kudret, mülkiyet, hâkimiyet manasında Allah'a nispet edilen zâtî sıfatlardan birisidir.²¹¹

²⁰¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Vahdâniyyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/428.

²⁰² Osman Karadeniz, “Kıyâm bi Nefsihî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/514.

²⁰³ Bekir Topaloğlu, “Hay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/549.

²⁰⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/108.

²⁰⁵ Bekir Topaloğlu, “Semi'”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/492.

²⁰⁶ Metin Yurdagör, “Basar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/101.

²⁰⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/379.

²⁰⁸ Bekir Topaloğlu, “Kudret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/316.

²⁰⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/194.

²¹⁰ Tefvik Yücedoğlu, “Tekvin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/388.

²¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Yed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/375.

Vech: Allah için kullanılan “Allah’ın Vechi” onun kudret ve kuvvet sıfatının açığa çıkması manasındadır.²¹²

Ayn: Allah’ın görmesi, gözetmesi ve koruması gibi manalara gelmektedir.²¹³

İstiva: Allah’ın yeryüzü ile bağlantısını ifade eden sıfatlardan biridir.²¹⁴

Mu‘tezile âlimlerinden Ebu’l Huzeyl el-Allâf, Allah’ın sıfatlarının zâtın ne ayrı ne de gayrı değil, bilakis Allah’ın zâtının kendisi olduğunu düşünmektedir. O, sıfatları Allah ile birlikte ezeli olarak görmemektedir.²¹⁵ İbn Hacer, sıfatların varlığını ve ezeliğini savunan kelâmcıların Hâris el-Muhâsibî’nin mezhebine bağlı olduğunu söylemektedir.²¹⁶ İbn Esir de sıfatların ispatlamayı konu edinen ilk kişinin Hâris el-Muhâsibî olduğunu söylemektedir.²¹⁷

Mu‘tezile’ye göre ilahlıktaki olmazsa olmaz unsur kîdemîliktir. Çünkü kâdim olan şey ilahdır. Bundan dolayı Mu‘tezile, Allah’ın zâtının haricinde herhangi bir sığata sahip olduğunu savunmanın O’nun ulûhiyetine ve vahdaniyetine aykırı bir durum olduğunu düşünmektedir. Çünkü böyle bir durum olduğu zaman teaddüd-i kudema olacağını düşünmektedir. Bu yüzden Mu‘tezile, Allah’ın sıfatlarının bazılarının varlığını onaylar ve bu sıfatların izahını O’nun zâtına mündemiç yani onun zatı ile âlim, hayy ve kâdir olduğunu kabul eder.²¹⁸

Kur’ân’da yer alan Allah’ın haberi sıfatlarından “vech”²¹⁹ yani “yüz” kelimesi hakkında Mu‘tezile, vech kelimesini “Allah’ın zatıdır” şeklinde yorumlamıştır. Ehl-i Sünnet uleması ise buna karşı çıkarak onların yanlış te’vil yaptığını Allah’ın cismâni anlamda bir yüzünün olduğunu söylemenin doğru olmayacağını ve Allah’ın vechi ile kastedilenin maddi bir uzuv olmadığını ifade etmiştir.²²⁰

Muhâsibî, sıfatları reddeden Mu‘tezile’yi ilim sıfatına vurgu yaparak eleştirip Allah’ın sıfatlarının var olduğunu onlara anlatmaya çalışmıştır. Bu çerçevede Allah’ın sıfatlarının kadîm

²¹² Hamdullah Karasu, *Allah’ın Sıfatlarına İman ve Sosyal Hayata Yansımaları*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 35.

²¹³ Yusuf Şevki Yavuz, “Ayn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/256.

²¹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “İstiva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/402.

²¹⁵ Muğdat Çaçur, *Ebu’l-Hüzeyl El-Allâf’a Göre Zât-Sıfat İlişkisi*, (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 89.

²¹⁶ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 34.

²¹⁷ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 115.

²¹⁸ Taşçı, *Ebu’l-Muîn en-Neseî’nin Tefsiratü’l Edille Adlı Eserinde Mu‘tezile’ye Yöneltilmiş Eleştiriler (Allah’ın Sıfatlarının İspatı Örneği)*, 31.

²¹⁹ Bakara, 2/115; Ra’d, 13/22; Rûm, 30/38; Rahman, 55/27; İnsân, 76/9; Leyl, 92/20. Kehf, 18/28; En’âm, 6/52.

²²⁰ Şehmus Cankurt, “Ehl-i Sünnet’in Haberi Sıfatlar Konusunda Şiâ, Müşebbihe, Mücessime ve Mu‘tezile’ye Yöneltilmiş Eleştiriler”, *Araştırma Dergisi*, (Haziran 2023), 95/341.

olduğunu savunarak ve ilim sıfatının nasıl tecelli ettiğini anlatarak Mu‘tezile’ye cevap vermiştir.²²¹

Muhâsibî’ye göre Allah, kendi zâtını en güzel övgü, isim ve sıfatlarla nitelemiştir. Muhâsibî, Allah’ın kendi zâtına yönelik övgülerinde, isimlerinde ve sıfatlarında nesih olduğunu düşünmesinin caiz olmadığını düşünmektedir. Allah’ın sıfatlarında nesih olduğu düşüncesine sahip olan kişilerin kâfir olacağını söylemektedir. Çünkü böyle bir düşünce eşliğinde Allah’ın kusursuz sıfatlarının noksan olarak nitelenmiş olacağını ifade etmektedir.²²²

Mu‘tezilî âlim Ebû Hâşim el-Cübbâî ahval teorisini ortaya atarak sıfatları zâtın aynısı olarak kabul etmemiştir. Allah’ın, zâtında olan bir hususiyet sebebiyle sıfatlara sahip olduğunu söylemiştir. Örneğin Allah için “âlim” ifadesini kullandığımızda, ilâhî zâttaki özel bir hâlin varlığı olan ilim sıfatının temeli olan âlimlik hali ile bunun temellendirileceğini düşünmektedir.²²³ Muhâsibî de kelâm sıfatını örnek vererek bu sıfatın Allah’ın zâtî bir sıfatı olduğunu söylemektedir.²²⁴

Selef uleması sıfatları zât ve sıfat diye ayırmayıp ikisini de aynı kategoride zikretmiştir. Buradan anlaşılıyor ki Selef zât-sıfat ayrımı yapmamaktadır. Bunun bir sonucu olarak keyfiyeti meçhul olmakla birlikte iki el ve iki ayak gibi sıfatların zorunluluğuna inanmışlardır. Selef sıfatları ispat etmeye çalışırken Mu‘tezile’nin sıfatları inkâr ettiğini görmekteyiz. Hâris el-Muhâsibî ise sıfatların varlığını ispat etmek için Mu‘tezile’nin karşısında yer almıştır.²²⁵

Mu‘tezile, yaratma sıfatıyla irade sıfatının aynı şey olduğunu düşünmektedir. Bu iki sıfatın Allah’ın zâtî sıfatlarından olmadığını ileri sürmüştür. Bu bilgilerden hareketle bir fiil meydana geleceği zaman o fiilde Allah’ın iradesi ve etkisinin olamayacağı tezini savunmuşlardır. Muhâsibî ise Mu‘tezile’nin bu görüşüne karşı çıkarak bu iki sıfatın birbirinden farklı olduğunu, bir fiil meydana geleceği zaman bunun, Allah’ın dilemesi olmadan gerçekleşmeyeceğini, Allah’ın iradesinin değişmeyeceğini ve Allah’ın gizli bir şeyi sonradan ortaya çıkarmaktan (bedâ) münezzeh olduğunu söyleyerek Mu‘tezile’ye karşılık vermiştir.²²⁶

Muhâsibî, Allah Teâlâ’nın Kur’ân’daki “Biz sizinle birlikte tüm şeyleri işitmekteyiz”²²⁷ ve “Allah yapıp ettiklerinizi görecektir”²²⁸ âyetlerini delil getirerek Allah’ın görme ve işitme

²²¹ İşler, *Muhâsibî ve Fehmu’l-Kur’ân*’ı, 37.

²²² Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 304.

²²³ Melih Harputoğlu, *İmam Mâtürîdî’nin Te’vîlâtü’l Kur’ân Adlı Eserinde Zâtî Sıfatlar*, 20.

²²⁴ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 118.

²²⁵ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 116.

²²⁶ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 30.

²²⁷ eş-Şuarâ, 26/15.

²²⁸ et-Tevbe, 9/94.

sıfatlarının onun idrakinden sonra olmayacağını söylemiştir. Görme ve işitme sıfatlarının Allah'a sonradan ilave edilmeyip Allah ile birlikte ezeli olduğunu söylemektedir.²²⁹

Muhâsibî, Mu'tezile'nin sıfatların Allah'ın vahdaniyetine zarar vereceği düşüncesiyle onları inkâr etmesine karşılık, sıfatların Allah'ın zâtı ile aynı veya zâtından ayrı olmadığını söylemektedir. Allah ile beraber sıfatların da ezeli olduğunu düşünmektedir.²³⁰ Sıfatların zâtın aynısı olmadığını, zâtından farklı bir şey de olmadığını ve bunun nasıl bir şey olduğunu hiç kimsenin tam anlamıyla bilemeyeceğini ifade etmektedir. Ancak sıfatların Allah'la birlikte ezeli olduğunu söyleyerek birden çok kâdim varlık düşüncesinin önüne geçmeye çalışmaktadır.²³¹

Muhâsibî, ilahi sıfatların soyut bir şey olmadığını, Allah'ın kendi zâtını bizzat onlar ile nitelediği gerçek sıfatlar olduğunu ve bu sıfatların Allah'ın zâtının birebir aynısı olmadığını ancak ondan çok farklı şeyler de olmadığını düşünmektedir.²³²

Mu'tezile'nin Allah'ın sıfatlarını inkâr etmesine tepki olarak Muhâsibî, kişinin Allah'ın zâtını kavraması için onun sıfatlarını kabul etmesi ve sıfatlarını çok iyi bilmesi gerektiği söylemiştir. Muhâsibî, Allah'ın zâtının ne olduğunu tam anlamıyla anlayamayacağımızdan ötürü onu ancak sıfatları yoluyla tanıyabileceğimizi düşünmektedir.²³³ Allah, Kur'ân'da kendisini en mükemmel sıfatlarıyla ifade etmiştir. Çünkü O'nun zâtı hakkında düşünerek kainattaki sanatını ve gücünü anlamamızı istemiştir.²³⁴

Genel olarak değerlendirdiğimizde sıfatlar konusunda Mu'tezile, Allah'ın birliğine zarar vermemek için Allah'ın sıfatlarını ondan ayrı kadîm ve ezeli varlıklar olarak değerlendirmek suretiyle Allah'ın sıfatlarını inkâr etmiştir.²³⁵ Buna karşılık Hâris el-Muhâsibî Mu'tezile'ye karşı Allah'ın sıfatlarının zâtından ayrı birer varlık olmadığını delillendirerek O'nun sıfatlarını ispat etme cihetine gitmiştir.²³⁶

²²⁹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 312.

²³⁰ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 117.

²³¹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 154.

²³² Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 179.

²³³ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 217.

²³⁴ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 265.

²³⁵ Hasan Hüseyin Tunçbilek, "Allah'ın Sıfatlarının Mahiyeti Problemi", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, (2002), 165.

²³⁶ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî'nin Kelâmî Görüşleri*, 107.

3.3. Kur'an'ın Yaratılması (Halku'l-Kur'an)

Halku'l-Kur'an konusu, II. yüzyılın ortalarında “Kur'an'ın yaratılmış veya yaratılmamış olduğu” ile ilgili olarak âlimlerin üzerinde fikir beyan ettikleri bir tartışma konusudur.²³⁷ İmam Eş'ârî'ye göre Mu'tezile'nin ortaya çıkışına kadar Müslümanlar arasında zât-sıfat konusu gündeme gelmemiştir. O zamana kadar bütün Müslümanlar Allah'ın ezeli sıfatlara sahip olduğuna inanmışlardır. Mu'tezile ile birlikte bu konular konuşulmaya başlanmış ve Halk'ul-Kur'an konusu Müslümanlar için yeni bir gündem olmuştur.²³⁸

Halk'ul-Kur'an meselesinin gündeme gelişi ilk olarak Yahudiler arasında Tevrat'ın mahlûk olduğu söylemlerini duyan Ca'd b. Dirhem'in, Mu'tezile mezhebine geçmesi ve bu görüşü Müslümanlar arasında yaymasıyla başlamıştır.²³⁹ Abbâsî halifesi Me'mun'un Mu'tezile'ye müntesipliği sebebiyle “mihne” olarak adlandırılan devrin muhafazakâr âlimlerinin sorguya çekilmesine ve halk'ul-Kur'an'ı kabul etmeyenlere eziyet edilmiştir.²⁴⁰ Bunun en çarpıcı örneklerinden biri şudur: Mu'tezile mezhebine mensup olan dönemin Emevi halifesi Me'mun, Ahmed b. Hanbel'i Kur'an'ın yaratılmamış olduğu iddialarından dolayı hapse attırmış ve kırbaçlatmak suretiyle ona işkence etmiştir. Bu şekilde onu huzuruna çağırtmıştır. Ancak yolda Me'mun'un vefat ettiği haberi alınınca Ahmed b. Hanbel serbest bırakılmıştır. O'nun serbest kalması baskıdan tamamen kurtulduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü başa geçen halife Mu'tasım da kendi zamanında tekrar Ahmed b. Hanbel'i huzura çağırtmış; bu âlim zât bu kez de işkence ve zulümden kurtulamamıştır.²⁴¹

Mu'tezile düşünürleri, Kur'an'ın harf ve seslerden oluşmuş olduğunu ve bu harflerden kimisi diğerlerinin önüne geçtiğinden dolayı önüne geçilenin kadîm olamayacağını delil getirerek Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylemişlerdir.²⁴²

Halk'ul-Kur'an'ı îtikadî bir mesele haline getiren sebepler şunlardır:

Hristiyan kaynaklı olarak Hişam b. Abdülmelik zamanında yaşayan Hristiyan ilahiyatçılardan biri olan Yuhannâ ed-Dımeşkî, Müslümanlara karşı Hz. İsa'nın (as.) ilahlığını kanıtlamak üzere Kur'an'da İsa (as.) hakkında “kelimetullah” ifadesinin kullanıldığını söylemiş ve bu çerçevede

²³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Halkul-Kur'an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371.

²³⁸ Eş'ârî, *el-İbane'an Usuli'd-Diyane*, çev. Mustafa Çevik, (Ankara: Avrasya Yayınları, 2005), 46.

²³⁹ Abdullah Arca, “Kelâmullah ve Halku'l-Kur'an Bağlamında Fahreddin Râzî'nin Mu'tezile Eleştirisi”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/20, 315.

²⁴⁰ Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/26.

²⁴¹ İşler, *Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'an'ı*, 2.

²⁴² Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni, Halku'l-Kur'an*, thk. Muhammed Mahmud Kasım, İşraf, Taha Hüseyin, (1965), 530.

İsa'nın (as.) uluhiyetini savunmaya çalışmıştır.²⁴³ Bu durum karşısında Mu'tezile İslâm inancını savunmak ve bu tür bir yaklaşımı haksız çıkarmak için Kur'ân'ın yaratılmışlığı fikrini savunmuştur.

Yahudi kaynaklı olarak Yahudi asıllı Lebid b. el-A'sam, Yahudilikteki Tevrat'ın mahlûk olduğu düşüncesinden hareketle Kur'ân'ın da mahlûk olduğunu iddia etmiş ve yeğeni de bununla ilgili bir kitap yazarak bu görüşün Müslümanlar arasında yayılmasına sebep olmuşlardır.²⁴⁴

Grek felsefesinin etkisiyle Heraklitos ve Anaxagoras için mühim bir kelime olan "logos" sözcüğünün Arapça'ya "kelâm" olarak çevrilmesiyle birlikte Allah kelâmının özellikleri ve bununla alakalı olarak halk'ul-Kur'ân meselesi gündeme gelmiştir.²⁴⁵

İlahi sıfatların etkisiyle Vâsıl b. Ata, "Bir kimse sıfatların kadîm olduğunu onaylarsa iki ilahın varlığını onaylamış olur diyerek tek kadîm varlığın Allah olduğunu ve O'nun dışındaki her şeyin hâdis olduğunu söylemiş, bu çerçevede halk'ul-Kur'ân meselesi İslâm toplumunda tartışılmaya başlanmıştır.²⁴⁶

Siyasi muhalefet amacıyla Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan yönetime muhalefet etmek için ve Emevilerin cebr anlayışının yanlışlıklarını ortaya koymak için halk'ul-Kur'ân anlayışlarını ortaya koymuşlardır.²⁴⁷

Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair Mu'tezile'nin Kur'ân âyetlerinden delilleri:

Mu'tezile halk'ul-Kur'ân görüşünü savunurken Kur'ân'dan verdiği örnek şudur: "Muhakkak iyi bilesin ki bu kitabı şüphesiz biz indirdik ve onu kesinlikle muhafaza edecek de yine biziz"²⁴⁸ âyetinde belirtildiği üzere şayet Kur'ân kadîm olsaydı onu korumaya gerek kalmazdı. Kadîm olmayanın korunmaya ihtiyacı olduğundan dolayı Kur'ân mahlûktur.²⁴⁹

²⁴³ Yavuz, "Halk'ul-Kur'ân", 15/371.

²⁴⁴ Ahmet Emin, *Duhal İslâm*, çev. Ahmed Serdaroğlu, (Ankara: Kılıç Yayınevi, 1976), 3/162.

²⁴⁵ Yavuz, "Halk'ul-Kur'ân", 15/371.

²⁴⁶ Mahmut Yıldız, *Halk'ul-Kur'ân Tartışmalarının Siyâsî, Sosyal ve İtikâdî Tartışmaları*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 36.

²⁴⁷ Ebu'l Hasan el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, çev. Ömer Aydın, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 114.

²⁴⁸ el-Hicr, 15/9.

²⁴⁹ Arca, "Kelâmullah ve Halku'l-Kur'ân Bağlamında Fahreddin Râzî'nin Mu'tezile Eleştirisi", 322.

Mu‘tezilî âlim Kâdî Abdülcebbâr, “...sonra tafsil olundu”²⁵⁰ âyetinde belirtildiği üzere kısımlara ayrılanın (mufassal) kadîm olamayacağını, Kur’ân’ın da kısımlara ayrıldığı için kadîm değil hâdis olduğunu, bu yüzden de mahlûk olduğunu söylemiştir.²⁵¹

“O, indirdiğimiz mübarek bir zikirdir.”²⁵² ve “Ne vakit kendilerine rablerinden muhdes yeni bir şey gelmiş olsa...”²⁵³ âyetlerinden anlaşılacağı üzere Kur’ân bir zikirdir ve zikir olan şey muhdestir.²⁵⁴

“Biz bir şeyin olmasını arzu ettiğimiz takdirde bizim ona sözümüz sadece ‘ol’ dememizdir. O da hemen olur.”²⁵⁵ Allah’ın sözü yaratılan her bir varlık için zaman içinde var olmaya devam ettiği ve bu durumda bu söz başkasının sözünden sonra olduğu için muhdestir.

“Biz Kur’ân’ı Arapça olarak indirdik”²⁵⁶ âyeti çerçevesinde Kur’ân’ın harfler ve sıralı âyetlerden oluştuğu ve Arapça olduğu bilindiğine göre o muhdestir.

“Müşriklerden biri senden eman isterse ona Allah’ın sözünü işitinceye kadar eman ver.”²⁵⁷ Bu âyette Kur’ân’ın duyulan bir şey olduğu ifade edilmiştir. Bir şeyin duyulabilir olması onun muhdes olduğunu gösterir.

“Meryem oğlu İsa mesih ancak Allah’ın elçisidir, Allah’ın Meryem’e ulaştırdığı kelimesidir”²⁵⁸ bu âyette Allah Teâlâ Hz. İsa’dan “kelimetullah” şeklinde bahsetmiştir. Hz. İsa (as.) hâdis bir varlık olduğuna göre Allah’ın kelâmının muhdes olduğu anlaşılır.²⁵⁹

Harîs el-Muhâsibî, Mu‘tezile’nin Kur’ân’ın yaratılmış olduğu şeklindeki görüşünü açık bir dille reddetmektedir. Muhâsibî, Mu‘tezile’nin “Eğer Kur’ân yaratılmış olmasaydı Kur’ân’daki nesih olayı mümkün olmazdı” şeklindeki söylemleri üzerine onların bilgisizlik içinde olduklarını, hakiki manayı bilmediklerini ve safsataya düştüklerini söylemektedir.²⁶⁰

Muhâsibî Mu‘tezile’nin halku’l-Kur’ân konusuyla alakalı olarak dile getirdiği şu söylemi de değerlendirmeye tâbi tutmaktadır: “Kur’ân’ın bir kısmının bir kısmından daha hayırlı”²⁶¹

²⁵⁰ Hûd, 11/1.

²⁵¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni, Halku’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Mahmud Kasım, 531.

²⁵² el-Enbiya, 21/50.

²⁵³ el-Enbiya, 21/2.

²⁵⁴ Arca, “Kelâmullah ve Halku’l-Kur’ân Bağlamında Fahreddin Râzî’nin Mu‘tezile Eleştirisi”, 123.

²⁵⁵ en-Nahl, 16/40.

²⁵⁶ Yûsuf, 12/2.

²⁵⁷ et-Tevbe, 9/6.

²⁵⁸ en-Nisâ, 4/171.

²⁵⁹ Recep Ardoğan, Mu‘tezile’nin Halku’l-Kur’ân Fikrinin Eş’âriyye-Mâtürîdiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması, *Usul İslâm Araştırmaları*, 15/15, (Haziran 2021), 131.

²⁶⁰ Harîs el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, 245.

²⁶¹ Bakara, 2/106.

olduğunu söylüyorsanız daha az hayırlı olanda noksanlık olacağından dolayı onun mahlûk olması gerekir.” Muhâsibî, onların bu te’vilde hata ettiklerini ifade eder. Ona göre Mu‘tezile’nin buradaki akıl yürütmesi isabetsizdir. Çünkü ona göre “Biz ondan daha hayırlısını getiririz” âyeti daha hayırlısı anlamındadır.²⁶²

Kur’ân’ın kadîm olduğunun delilleri şunlardır:

“İyi bilin ki, yaratma ve yönetme yalnız Allah’a aittir”²⁶³ bu âyette yaratma ve emir kelimeleri âmm lafızlar olup geneli kapsadığından dolayı yaratmadan kasıt yaratılan her şeydir. Yaratma ile emir bu âyette ayrı şeyler olarak ele alındığına ve emir de Allah’ın sözü olduğuna göre bu durum Kur’ân’ın yaratılmadığını gösterir.²⁶⁴

Peygamberimiz bazı ilâhî kelimelerle istiâzede bulunmayı emretmiştir. Eğer Kur’ân mahlûk olsaydı peygamberimiz mahlûka istiâze ettirmezdi.²⁶⁵

Kur’ân yaratılmış olsaydı Allah ona “ol!” der, “ol!” kelâmı da ikinci bir “ol!” sözünü gerektirir ve bu ise bir zincirlemeye yol açacağından dolayı bu durum, Allah’tan asla bir eylemin zuhur etmemesini gerektirirdi.²⁶⁶

“Rahman Kur’ân’ı öğretti, insanı yarattı”²⁶⁷ âyetinde Allah insanın yaratıldığını söylemektedir. Eğer Kur’ân da yaratılmış olsaydı âyette o ibare bir bağlaçla bağlanarak onun da yaratıldığı söylenirdi. Bu yüzden Kur’ân yaratılmamıştır.²⁶⁸

Mu‘tezile’ye göre eğer Kur’ân ezeli olsaydı hiçbir şer‘î hükümlerde değişikliğe gidilmezdi.²⁶⁹ Hâris el-Muhâsibî’ye göre Kur’ân lafzen değil manası itibariyle ezeldir. Kur’ân’da önemli olan manadır. Kur’ân mahlûk olmayıp ezeldir.²⁷⁰

Hâris el-Muhâsibî, Mu‘tezile’nin “Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak (ertelersek) mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz”²⁷¹ âyetinde eğer bir âyetin hükmü kaldırılırsa o âyetin ezeli olamayacağından dolayı Kur’ân’ın mahlûk olduğunu

²⁶² Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, 326.

²⁶³ el-A’râf, 7/54.

²⁶⁴ Harun Ögmüş, “Halku’l-Kur’ân Tartışmalarının Vahyin Allah’tan İnsana İntikaliyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28/28, (Mayıs 2009), 33.

²⁶⁵ Ögmüş, “Halku’l-Kur’ân Tartışmalarının Vahyin Allah’tan İnsana İntikaliyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi”, 34.

²⁶⁶ Ardoğan, “Mu‘tezile’nin Halku’l-Kur’ân Fikrinin Eş‘ârîyye-Mâtürîdiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması”, 142.

²⁶⁷ er-Rahman, 55/3.

²⁶⁸ Fahreddin er-Râzi, *Mefâtihu’l-Gayb*, çev. Seyyid Süleyman el-Hüseynî, (İstanbul: 1938), 14/122.

²⁶⁹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 324.

²⁷⁰ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 182.

²⁷¹ el-Bakara, 2/106.

söylemeleri üzerine onlara şöyle karşılık vermiştir: Buradaki daha iyisinden maksat, emredilen şeyin daha geniş ve hafif olmasıdır. Bu genişlik ve hafif olma, diğerinin mislidir ama kulların yükümlülüğü açısından ilk hükmün dengidir. Halbuki Mu‘tezile bunu anlamayıp cahilce yorumlamıştır. Muhâsibî bu bakışları dolayısıyla Mu‘tezile’yi çarpık nesh yapmakla eleştirmiştir.²⁷²

Mu‘tezile, “ya da bir benzerini getiririz”²⁷³ âyetinden hareketle benzeri olanın, mahlûk olacağını iddia etmektedir. Çünkü benzer olan bir şey, benzeri gibidir. O halde benzer olan âyetlerin de mahlûk olması gerekir. Hâris el-Muhâsibî ise Mu‘tezile’nin bu görüşünden dolayı onları âyetleri yorumlama konusunda bilgisiz olmakla itham etmiştir.²⁷⁴

Hâris el-Muhâsibî, Mu‘tezile’nin nesh hakkındaki görüşlerine destek olsun diye halku’l-Kur’ân konusunda görüş beyan ettiğini iddia etmiştir. Çünkü Muhâsibî, Mu‘tezile’nin de Kur’ân’ın mahlûk olamayacağını farkında olduğunu ancak görüşlerinden vazgeçtiğinde malup olacağı düşüncesinden dolayı hatalarında ısrar ettiklerini düşünmektedir. Aksi halde “Ondan kolayınıza geleni okuyunuz”²⁷⁵ âyetinin “Ey örtünüp bürünen! Birazı hariç geceleri kalk ve namaz kıl”²⁷⁶ âyetinden daha üstün olduğunu söyleyecek kişinin kâfir olması gerekirdi. Hiç kimse böyle bir iddiada bulunamayacağından dolayı Kur’ân âyetlerinin her birinin ezeli olduğunu ve mahlûk olmadığını söylemektedir.²⁷⁷

Hâris el-Muhâsibî’ye göre Mu‘tezile, Kur’ân’ın mahlûk olduğu şeklindeki yanlış iddialarından dolayı bu konuda da mesnetsiz bir görüş ileri sürdüklerini iddia etmektedir. Hatta Mu‘tezile’nin Ku’rân’ın mahlûk olduğu hakkındaki tartışmalara sırf nesh hakkındaki görüşlerine destek olması için girdiğini belirtmektedir.²⁷⁸ Hâris el-Muhâsibî, Mu‘tezile’nin bu konudaki asıl yanlışının kaynağının nesh konusunda sınır tanınamaması olduğunu iddia etmektedir.²⁷⁹

Hâris el-Muhâsibî, Mu‘tezile’nin Kur’ân’ın mahlûk olduğunu söyleyip yeryüzünde bu konuda onlardan başka doğru söyleyen kimselerin olmadığını ve insanları hidayete sadece kendilerinin erdirebileceğini düşündüklerini söylemiştir. Halbuki ona göre onlar Kur’ân’ın mahlûk olduğu

²⁷² Tüccar, Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri, 149.

²⁷³ Bakara, 2/106.

²⁷⁴ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 326.

²⁷⁵ el-Müzzemmil, 73/20.

²⁷⁶ el-Müzzemmil, 73/1-2.

²⁷⁷ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 246.

²⁷⁸ Tüccar, Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri, 147.

²⁷⁹ Tüccar, Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri, 123.

iddialarında hatalı fikir beyan ettiklerinden dolayı kendileri saptıkları gibi başkalarını da saptırmaktadırlar.²⁸⁰

Mu'tezile, Hâris el-Muhâsibî'nin dünyadayken gözlerin Allah'ı göremeyeceğini söyleyerek burada Allah'ın kendi zâtını övdüğünü söylemesinin ardından Allah'ın mümin kullarına bir mükâfat olarak ahirette kendisini göstereceğini söylemesinin Muhâsibî'nin Allah'ın övgüde nesh yaptığını kabul ettiğinin göstergesi olacağını savunmuştur. Çünkü bir âyetin hükmü kaldırılıp yerine farklı bir âyet getirildiğinde birinci âyetin ezeli olmadığı anlaşılır ve bu durumda ezeli olmayan âyetin mahlûk olduğuna hükmedileceğini söylemiştir. Hâris el-Muhâsibî ise onları kıyasta ölçüyü aşmakla ve Kur'ân âyetlerini yorumlama hususunda gafil olmakla eleştirmiştir.²⁸¹

Ebu Hanife'ye göre Kur'ân'da yer alan olay örgüleri ve içindeki kişilerin konuşmaları Allah kelâmı olduğu için mahlûk değildir. Ancak olay örgüleri içerisindeki şahısların bireysel konuşmaları mahlûktur. Böylelikle O, Kur'ân'ı okumamız ve yazmamızın mahlûk olup Kur'ân'ın kendisinin mahlûk olmadığını söylemektedir.²⁸²

Genel olarak konuyu değerlendirdiğimizde Mu'tezile, Allah'ın sıfatlarını nefyettiği ve kelâm sıfatının hâdis olduğunu kabul ettiği için Kur'ân'ın da sonradan yaratıldığını ileri sürmüş olmaktadır.²⁸³ Hâris el-Muhâsibî ise Kur'ân'ı telaffuz edişimiz, yazmamız ve okumamızın mahlûk olduğunu ifade etmekte ancak Kur'ân'ın kendisinin ve manasının mahlûk olmadığını söylemektedir.²⁸⁴ Bu yönüyle Hâris el-Muhâsibî'nin halku'l-Kur'ân meselesi ile ilgili yaklaşımının Ehl-i Sünnet'in genel anlayışına uygun bir biçimde ortaya konulduğunu ve onun bu duruşuyla Mu'tezile'yi açık bir şekilde reddettiğini söylemek mümkündür.

3.4. İnsanın İradesi

Sözlükte “arzu etmek ve talep etmek” gibi manalarda kullanılan irade, ıstılahta “kişinin yapılmasına karar verdiği bir fiil veya amacı ortaya çıkarmak istemesi ve ona yönelik eğilimde bulunması” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.²⁸⁵ Kelâm ilminde irade, bir mecburiyet olmaksızın yapılması veya yapılmaması imkân dahilinde olan bir konu hakkında bu iki

²⁸⁰ Hâris el-Muhâsibî, *Kalp Hayatı*, çev. Abdulhakim Yüce, 115.

²⁸¹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 247.

²⁸² Tüccar, Hâris el-Muhâsibî'nin Kelâmî Görüşleri, 147.

²⁸³ Süleyman Koyuncu, “Kur'ân'ın Mahlûk Olup Olmadığını Kelâm Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, (Haziran 2017), 70.

²⁸⁴ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî'nin Kelâmî Görüşleri*, 147.

²⁸⁵ Mustafa Çağrı, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/380.

seçenekten birine yönelmeyi gerektiren durumdur. Bu yönü itibariyle irade için alternatif seçeneklerden birini belirleyen sıfat manasında “sıfât-ı muhassısa” denilmiştir.²⁸⁶

İrade kavramıyla yakın anlamda olan meşîet, “Allah’ın bir şeyi var etmek için tercih etmesidir.” Diğer bir yakın kavram olan ihtiyâr ise “insanın herhangi bir zorlama ve dış etkene maruz kalmadan en doğru ve en uygun olanı seçmesi” anlamına gelmektedir.²⁸⁷

İslâm düşüncesinde irade ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, Allah tarafından yaratılmış olan insanoğlunun sonlu ve sınırlı iradesidir ki bu “cüz’î irade”dir. İkincisi ise evrende mevcut olan ve var olacak olan her şeyi kuşatan, her şeyin bilgisine sahip, sınırsız bir varlık olan Allah’ın iradesi yani “küllî irade”dir.²⁸⁸

Hicrî birinci asırda insanların fiillerini hür iradeleri ile mi yoksa mecburiyet altında mı gerçekleştirdikleri konusu âlimler arasında tartışmalara konu olmuştur. Cebr görüşünü savunanlar, insanın fiillerinde zorunluluk altında olduğunu, insanın iradesinin ve gücünün olmadığını ileri sürmüşlerdir. Hicrî ikinci asırda ise Mu‘tezile bu görüşe tepki olarak insanın fiillerinin hür iradeleri ile meydana geldiğini savunmuştur.²⁸⁹

Mu‘tezile’ye göre Allah Teâlâ adaletlidir ve insanlara zulmetmez. İnsanlar ihtiyârî fiillerini, Allah’ın kendilerine lütfettiği özgür ve bağımsız bir irade ile meydana getirmektedirler. Bu fiillerin ortaya çıkışında ilahi iradenin herhangi bir müdahalesi yoktur.²⁹⁰

Mu‘tezilî âlim Kâdî Abdülcebâr, Allah’ın adalet sıfatının bir tecellisi olarak özgür iradeye sahip olmayan kişinin sorumlu tutulmasının onun adalet sıfatına ters düşeceğini şu sözlerle dile getirmiştir. “*Her kim insanın fiillerinin yaratıcısı ve muhdisi Allah’tır derse büyük bir hata etmiş olur.*”²⁹¹ Dolayısıyla Mu‘tezile insanı, daha önce kendisinde bulunan güç vasıtasıyla kendi fiillerini kendisi yaratan bir varlık olarak düşünmektedir.²⁹²

Mu‘tezile, “kullar yaptıkları eylemlerin bizâtihi yaratıcısıdır” derken oradaki “yaratma” fiili ile “Allah Teâlâ fiillerin yaratıcısıdır” cümlesinde kullanılan “yaratma” fiili ile aralarında farklılıklar olduğunu düşünmektedir. Ve kulların fiillerini meydana getirmesinin, Allah’ın

²⁸⁶ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 158.

²⁸⁷ Bedirhan Güven, *Muhammed İkbâl Düşüncesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi*, (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 33.

²⁸⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2005), 512.

²⁸⁹ Hamdi Gündoğar, “Mu‘tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Aralık 2004), 8/2, 206.

²⁹⁰ Ömer Mercan, *Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet’e Göre İnsanın Özgürlüğü Problemi*, (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 35.

²⁹¹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni li Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*, neşr. İbrahim Medkur-Taha Hüseyin, 3.

²⁹² Ebu'l- Muin en-Nesefi, *Bahru'l-Kelâm*, çev. Cemil Akpınar, (Konya, 1977), 75.

kendilerine vermiş olduğu bir güç ile “var olan şeylerden yaratma” olduğunu, Allah’ın bir şeyi yaratmasının ise “yoktan yaratma” olduğunu söyleyerek ikisi arasındaki ayrımı açıklamıştır.²⁹³

Mu‘tezile, bir kişinin eylemlerini gerçekleştirebilmesi için fiilinin öncesinde bir kudrete sahip olduğunu, bu kudret ile fiillerini meydana getirme iradesinin kendisinde bulunduğunu ve bunda Allah’ın bir müdahalesinin olmadığını kabul etmiştir. Çünkü onlara göre insan, fiillerini kendisi yaratmış olmazsa o işlediği eylemlerin sonuçlarından sorumlu tutulması Allah’ın adaletine uygun olmayacaktır.²⁹⁴

Mu‘tezile’ye göre insan özgür bir iradeye sahip olduğundan dolayı fail-i muhtârdır. Onlara göre insan, Allah’ın verdiği güçle dilediği gibi davrandığından dolayı insanın iradesini mucidi ve muhdisi Allah’tır.²⁹⁵

Hâris el-Muhâsibî ise Mu‘tezile’yi hem irade özgürlüğünü savunup hem de kendi iddialarını halka zorla kabul etmekle insan iradelerini yok saydıkları için onları eleştirmiştir.²⁹⁶ Muhâsibî, Mu‘tezile’nin insanın kendi eylemini gerçekleştirme konusunda özgür olduğu bunun aksinin kabulü Allah’ın adaleti ile bağdaşamayacağı söyleyip Emevîler döneminde Kur’ân’ın yaratılmışlığı konusunda insanın iradesini yok sayarak siyasi zorbalıkla halka kendi görüşlerini kabul ettirmeye çalışma girişimlerinin insan iradesinin yok sayıldığını göstergesi olduğunu söyler.²⁹⁷

Mu‘tezile, insanların fiillerini özgür iradeleri ile gerçekleştirdiklerini, bu fiillerin yaratıcısının onların bizzat kendileri olduğunu ve bunun Allah’ın adaleti gereği bu şekilde olduğunu şu âyetlere dayanarak söylemektedir. Konuyla alakalı naklî deliller şunlardır:

“De ki hak rabbinizdendir. Dileyen inansın istemeyen de karşı çıksın.”²⁹⁸

“...Allah onlara zulmetmiyordu. Lakin onlar kendi nefislerine haksızlık ediyorlardı.”²⁹⁹

“Muhakkak ki Allah, kullarına hiçbir konuda eziyet etmez. Ancak kullar kendi kendilerine eziyet ederler.”³⁰⁰

²⁹³ Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm’a Giriş*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 163.

²⁹⁴ Şeyma Çadircı, *Kader Bağlamında İnsanın Özgürlüğü*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 23.

²⁹⁵ Adem Ertunç, *Mu‘tezile’de Allah-İnsan İlişkisi: Kâdî Abdülcebâr Örneği*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2023), 83.

²⁹⁶ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 310.

²⁹⁷ Osman Aydın, “İlk Mu‘tezile’nin Özgür İrade Söylemi: Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2022), 1/2, 143.

²⁹⁸ el-Kehf, 18/29.

²⁹⁹ et-Tevbe, 9/70.

³⁰⁰ Yûnus, 10/44.

“Tüm insanların kazancı kendisiyle alakalıdır.”³⁰¹

“Bir kimse hayırlı bir şey yaparsa, kendi menfaati için yapmıştır! Kim de çevresindekilere zarar vermişse bizzat kendisine kötülük yapmış olur...”³⁰²

Hâris el-Muhâsibî, Mu‘tezile’nin kendilerine delil olarak sunduğu yukarıdaki âyetlerde Allah ile insan arasında bulunan irade ilişkisini yanlış yorumladığını ve bu âyetlerde anlatılmak istenen mesajın şu olduğunu söylemektedir: Allah bir şeyi meydana getirmeden önce, onu yaratmayı kendisi murat etmektedir. Söz konusu vakit geldiğinde o şeyi yaratmayı dilemektedir. Allah kendi iradesi ile o şeyin yaratıldığı vakitte onu yaratmaktadır. Yani kul bir fiilin olmasını istediğinde bu eylemin sadece kendi irade ve kudretiyle meydana gelmediğini, Allah’ın da o fiilin gerçekleşmesini istemesi gerektiğini ve O’nun vereceği kudretle fiilin meydana gelebileceğini söylemektedir.³⁰³

Hâris el-Muhâsibî Mu‘tezile’nin görüşlerini desteklemek için getirdiği yukarıdaki âyetlere cevaben şu ayetleri delil göstermiştir:

“Allah dilemedikçe iman etmeyeceklerdi.”³⁰⁴

“Eğer biz dileyseydik herkesi hidâyete erdirirdik.”³⁰⁵

“Allah dileyseydi onu yapmazlardı.”³⁰⁶

Mu‘tezile, insanın kudret sahibi bir varlık olduğunu düşünerek insanların yaptığı tüm iyi veya kötü fiillerinin tamamında Allah’ın bir etkisi, iradesi ve kudreti olmaksızın kendi hür irade ve kudretiyle meydana getirdiklerini iddia etmektedir.³⁰⁷

Harîs el-Muhâsibî, Mu‘tezile’nin “irade hâdis bir fiil olup Allah’ın mürîd oluşu, mürîd olmadığı bir andan sonradır. Zira Allah, sonradan olma bir irade ile diler. Allah’ın zâtı veya kadîm bir irade ile dilemesi doğru değildir”³⁰⁸ sözlerine cevaben onları şöyle eleştirmiştir: Allah bir şeyi yaratmayı dilediğinde onu ezelde murat edip o an, yeni bir irade ile ihdas etmemiştir. Çünkü irade, onu dileyenin bilmediği bir kaderde gerçekleşmez. Her şeyi ezeli bir bilgi ile bilen Allah,

³⁰¹ et-Tûr, 52/21.

³⁰² Fussilet, 41/46.

³⁰³ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 309.

³⁰⁴ el-En‘âm, 6/111.

³⁰⁵ es-Secde, 32/1.

³⁰⁶ el-En‘âm, 6/137.

³⁰⁷ Fethi Kerim Kazanç, “İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7/1, (Ocak 2007), 147.

³⁰⁸ Hamdi Gündoğar, “Kur’ân’da Allah’ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü”, *Marife Dergisi*, (Aralık 2010), 10/3, 117.

yaratmayı murat ettiğinde varlığa ilişkin bilginin hâdis değil ezeli bir bilgi olacağını söylemiştir.³⁰⁹

Ehl-i Sünnet'in iki mezhebi olan Eş'âriyye ve Mâtürîdiyye'ye mensup âlimler irade konusunda cebr (insanı iradesiz kılma) ve tefvizin (insanı fiillerinde özerk kılma) arasında yer almış ve Allah'ın mutlak iradesi yanında insanın da kesb yoluyla bir iradesi olduğunu savunmuşlardır.³¹⁰

Mu'tezile'ye göre Allah'ın iradesinin kulun fiili ile ilişkisi sadece o fiili emretmesi şeklinde olup kulun fiili işlemeye zorlanması veya kulun fiilinin yaratılması manasında değildir. Emirden kasıt ise Allah'ın sadece iyi olan fiilleri istemesi ve dilemesidir.³¹¹

Eş'ârî âlimlerden Fahreddin er-Râzî'nin kulun iradesiyle bir fiilin nasıl meydana geldiği hakkındaki görüşüyle Hâris el-Muhâsibî'nin bu konudaki açıklamalarının örtüştüğünü ifade etmek mümkündür. Râzî'ye göre insan yapmayı murat ettiği bir eyleme karşı kendisinde bir istek belirir. Sonra kul bu isteğini gerçekleştirmeyi zihninde irade eder. Allah da onun bu isteğini yapmak için insanda bir kudret yaratır ki insan o güç ile yapmak istediği eylemi gerçekleştirmeye yönelir. Ancak bu eylem kul tarafından değil bizzat Allah tarafından yaratılmış olur. Buradan anlaşılacağı üzere Hâris el-Muhâsibî ile Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşleri birbirini destekler ve tamamlar niteliktedir.³¹²

Mu'tezile, fiillerin yaratıcısının bizâtihî insanın kendisi olduğunu söylemektedir. Bunun üzerine Muhâsibî onlara karşı Hz. Ali'nin şu sözünü söylemektedir: *"Allah izin vermedikçe kulların kendisine ne itaat etmeye ne de karşı çıkmaya gücü vardır."* Bu görüşü de kendisine delil getirerek bir fiilin meydana gelmesini belli aşamalarla açıklamıştır. Önce kulun fiili istemesi gerekir. Bunun ardından Allah'ın da bu fiili meydana getirmeyi dilemesi gerekir. Son olarak da Allah'ın o fiili yaratması gerekir.³¹³

Muhâsibî, Mu'tezile'nin kulların fiillerinin muhdisi olduğunu ve Allah'ın bunda bir müdahalesinin bulunmadığını iddia ettiğini söyler. Bunun üzerine O, kulların fiillerinde Allah'ın iradesinin de etkisinin olduğunu, aksi halde Allah'ın, kulların fiillerinde hiçbir katkısının bulunmamasının gibi bir durumun ortaya çıkacağını vurgular. Bu durumda ise bu fiillerin O'nun iradesi dışında gerçekleştiği anlamının doğacağını söyler. Halbuki Allah'ın

³⁰⁹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 310.

³¹⁰ Gündoğar, "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi", 117.

³¹¹ İbrahim Halil Doğan, "Mu'tezile'nin Allah ve Kul İradesine Bakışı", *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Dergisi*, 8/70, 1287.

³¹² Doğan, "Mu'tezile'nin Allah ve Kul İradesine Bakışı", 1288.

³¹³ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 146.

böyle bir durumdan münezzehtir olduğunu ifade eder.³¹⁴ Allah Teâlâ'nın gerçekleşmiş bir fiili, yaşadığımız ânı, ileride gerçekleşecek veya gerçekleşmeyecek olanı ve bir şey şayet meydana gelecekse onun ne şekilde ortaya çıkacağını ezeli ilmi ile bildiğinden dolayı kulların fiillerinin Allah'ın iradesinin dışında meydana gelemeyeceğini söyler.³¹⁵

Mu'tezile'nin, kulun kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu düşünmesine cevaben Hâris el-Muhâsibî, "Biz bir şeye ol dediğimizde hemen olur" ³¹⁶ âyetiyle karşılık vererek kulun bir fiilin olmasını dilediği anda Allah'ın da o fiilin gerçekleşmesini dileyip ona emretmesiyle birlikte fiilin meydana geldiğini söylemektedir. Allah'ın o fiili yaratmadan önce de sonra da irade sahibi bir varlık olduğunu özellikle vurgular.³¹⁷

Muhâsibî, bir fiil meydana gelirken Allah'ın bu fiilde kudretinin olmamasının caiz olmayacağını düşünmektedir. Çünkü Allah Teâlâ geçmiş olanı ve gelecek olanı ezeli ilmi ile bilmektedir. Muhâsibî, bir fiilin, Allah'ın iradesi ve kudreti dışında gerçekleşmeyeceğini iddia etmektedir. Bunun aksi düşünüldüğünde bu eylemi bilmediği için Allah'ın cahil durumuna düşürülmüş olacağını, böyle bir durumun ise O'nun hakkında uygun olmayacağını söylemektedir.³¹⁸ Bu görüşünü desteklemek için "Yerde ve gökte olanları Allah'ın bildiğini bilmez misin? Şüphesiz Allah her şeyi bilir" ³¹⁹ âyetini delil olarak sunmaktadır.

Özet olarak değerlendirdiğimizde Mu'tezile mensupları, Allah'ın irade sıfatını O'nun zâtî değil aksine fiilî sıfatlarından saymaktadırlar. Nitekim Allah'ın bir an dahi fâil olmaktan uzak düşünülmemesi gerekir. Çünkü Allah Teâlâ Kur'an'da: "...O, sürekli yaratma durumundadır" ³²⁰ buyurarak kendisinin her an bir işte olduğunu ifade etmiştir.³²¹ Hâris el-Muhâsibî ise Mu'tezile'yi Allah'ın ilmiyle doğrudan alakalı olan iradesini hudusla yorumlamakla eleştirip Allah'ın iradesinin, O'nun takdirinden daha önce olduğunu söylemiştir. Böyle bir görüş ile Mu'tezile'nin, Allah'ın bir fiili yaratması ve dilemesi konusundaki kudretinin yok sayılması sebebiyle uç noktada bir görüş sergilediği söylenebilir.

3.5. İyi-Kötü (Hüsün-Kubuh)

Hüsün, Arapça hasene (حسن) fiilinden türemiş bir masdar olup "güzel olmak" anlamındadır. İsim halinde kullanıldığında güzellik, istenilen ve sevilen şey anlamlarına gelir. Kubuh kelimesi

³¹⁴ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, çev. Veysel Akdoğan, 180.

³¹⁵ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, çev. Veysel Akdoğan, 238.

³¹⁶ en-Nahl, 16/40.

³¹⁷ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, çev. Veysel Akdoğan, 242.

³¹⁸ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, çev. Veysel Akdoğan, 309.

³¹⁹ el-Mücâdele, 58/7.

³²⁰ er-Rahmân, 55/29.

³²¹ Doğan, "Mu'tezile'nin Allah ve Kul İradesine Bakışı", 1288.

de kabeha (قبح) fiilinden türemiş bir masdar olup çirkin olmak, çirkinlik ve nefret edilen şey anlamındadır.³²² Terim olarak ise bir fiili işleyenin methedilmeye veya kınanmaya sebep olan inanç ve davranıştır.³²³ Mu‘tezile’ye göre hüsün, aklî açıdan methi gerektiren şey; kubuh ise aklî bakımdan zemmi gerektiren şeydir.³²⁴ Genel olarak hüsün-kubuh meselesi çok eski dönemlere dayanıp temelinde iyi ve kötünün hangi kaynaktan doğduğu tartışılmaktadır.³²⁵

Mu‘tezile, insan fiillerindeki iyilik ve kötülüğün başka bir şeyden değil de fiillerin bizzat kendisinden kaynaklandığını söylemektedir.³²⁶ Mu‘tezile’ye göre insan zihninde var olan iyilik ve kötülüğe dair bilgiler kendiliğinden (bedîhî) olduğu için akıl, zulmün kötü bir fiil olduğunu bedihi olarak bilmektedir.³²⁷

Mu‘tezile’ye göre Allah insanların fiillerine bir değer yüklemiş ve bunu da insanın aklına yerleştirmiştir. Vahiy gelmeden önce insan bu değerleri aklıyla anlayabilmektedir. Allah’ın göndermiş olduğu peygamberler de aklın koyduğu hükümleri destelemek için gönderilmiştir.³²⁸

Selefiyye, Hz. Peygamberin vefatıyla birlikte İslâm dininin tamamlandığını ancak bunun üzerine aklî bir şey ilave etmenin dine destek vereceğini düşünmektedir. Mu‘tezile Selefiyye’nin bu düşüncesinden etkilenecek akla gereğinden fazla değer biçmiş ve akıl-nakil tartışmalarını gündeme getirmiştir.³²⁹

Mu‘tezile’ye göre kötülükler ancak vahiyle bilinseydi içki ve faizin kötülüğünü âyetle bildiğimiz gibi zulmün kötü olduğunun da ancak akılla bilinmesi gerekirdi. Ama kişi zulmün kötü bir fiil olduğunu aklıyla bilebilir. O yüzden hüsün ve kubuhun bilgisi şer’î değil aklîdir. Çünkü vahiyden haberdar olmayan kişi de aklıyla neyin iyi veya neyin kötü olduğunu bilebilir.³³⁰

Mu‘tezilî bilgin Kâdî Abdülcebâr’a göre fiillerdeki iyilik ve kötülüklerin kaynağını bilmenin üç yolu vardır. Bunlar:

³²² Muzaffer Barlak, *Hüsün ve Kubuh İyilik ve Kötülüğün Kaynağı*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 73.

³²³ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürcanî, *Tarifat*, çev. Arif Erkan, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 136.

³²⁴ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu usûli’l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, (Kahire: Mektebetü’lüsre, 2009), 41.

³²⁵ İlyas Çelebi, “Hüsün-Kubuh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/59.

³²⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu usûli’l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, 109.

³²⁷ İbrahim Özdemir, “Mu‘tezile’de Hüsün-Kubuh ve Kelâmi T’alil”, *Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, (2019), 19.

³²⁸ Özdemir, “Mu‘tezile’de Hüsün-Kubuh ve Kelâmi T’alil”, 21.

³²⁹ Hüseyin Doğan, “Mu‘tezilî Kâdî Abdülcebâr’ın Te’vîl Anlayışı”, *Usul İslâm Araştırmaları*, 13/13, (Haziran 2010), 94.

³³⁰ Özdemir, “Mu‘tezile’de Hüsün-Kubuh ve Kelâmi T’alil”, 22.

Bazı fiillerin iyiliği ve kötülüğü kendiliğinden (bedîhî) bilinir.

Bazı fiillerin iyiliği ve kötülüğü nazarî olarak bilinir.

Bazı fiillerin iyiliği ve kötülüğü vahiy ile bilinir.³³¹

Mu‘tezile’ye göre bir fiilin ahlaken iyi veya kötü olması, Allah’ın onu emretmesi veya yasaklamasıyla değil de o fiilde bulunan faydalı veya zararlı olma gibi özelliklerden kaynaklanmaktadır. Allah’ın bir davranışı emretmesi veya yasaklaması, söz konusu davranış zâtın özelliklerinden dolayıdır.³³²

Mu‘tezilî âlim Kâdî Abdülcebbâr hüsün-kubuh hakkında şöyle demektedir: “*Allah Teâlâ’nın bir şeyi yasaklaması, yalnızca kabih olanın kubhunu ortaya çıkarır; o şeyin kabih olmasını sağlayan Allah’ın yasaklaması değildir. Emretmesi de aynı şekilde emredilende var olan hüsnü açığa çıkarır; yoksa bir şeyin hasen olmasını gerekli kılan emir değildir.*” Kâdî Abdülcebbâr burada dinin, akılda sabit olan bilgileri ortaya çıkardığını savunmuştur.³³³

Mu‘tezile âlimlerinin önemli isimlerinden birisi olan el-Câhız (ö.255/869), farklı bir görüş olarak Allah’ın yaratmış olduklarına kötülük yapma ve onlara zulmetme kudretine sahip olmadığından dolayı kubuh olan fiilleri Allah dışında bir varlığın meydana getirebileceğini söylemiştir.³³⁴

Mu‘tezilî kelâmcılara göre kullara ait fayda, zarar ve adalet gibi ahlaki değerler, fiillerde olan iyi ya da kötü meziyetlerle alakalıdır. Bir fiilin insana faydası bulunuyorsa veya diğer insanlardan bir zararı kaldırma amacı taşıyorsa bu eylem iyi ve güzeldir. Ama bunun tam tersi ise bu fiil kötü ve çirkindir. Ve bu gibi bilgiler akıl ile bilinebilir.³³⁵ Hâris el-Muhâsibî ise Mu‘tezile’nin aklın tek başına iyi ve kötüyü bulabileceği şeklindeki kanaatini reddetmektedir.³³⁶

Mâtürîdîlere göre hüsün ve kubuh hem aklî hem de şer’îdir. Eşârîlere göre ise iyilik ve kötülük şeriate bağlı olarak belirlenmekte olup Allah tarafından emredilen fiil iyi; yasaklanan fiil ise kötüdür.³³⁷

³³¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, thk. Muhammed Mahmud Kasım, 64.

³³² Mehmet Evkuran (ed.), *Sistematik Kelâm*, (İstanbul: Bilay Yayınları, 2019), 469.

³³³ Ayşe Karaman, *İbnü’l-Hümmam’a Göre Hüsün-Kubuh Meselesi*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 22.

³³⁴ Mehmet Emin Arpacık, *Hayr ve Şerrin Allah’a Nispeti Meselesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 41.

³³⁵ Ebubekir Yalçın, “Ebü’l-Muîn En-Nesefî’ye Göre Hüsün ve Kubuh Meselesinin Tahlili”, *Diyanet İlmî Dergi*, 56, (2020), 340.

³³⁶ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 137.

³³⁷ Çelebi, “Hüsün-Kubuh”, 19/59.

Mâtûrîdîlere göre aklın fiillerdeki hüsün ve kubuhu idrak etmesi mümkün olup ancak cüz‘iyyat dediğimiz fiillerin hepsini güzel ya da çirkin diye nitelenebilmesi mümkün değildir. Akıl, şer‘î bir hüküm gelmemiş olsa dahi bir konu hakkında hüküm verebilir. Ancak insanların sorumlulukları akılla değil ancak vahiyle belirlenebilir.³³⁸

Muhâsibî’nin hüsün-kubuh konusu ile ilgili kanaati hakkında fikir vermesi bakımından şöyle bir aktarımda bulunmak faydalı olacaktır: Hâris el-Muhâsibî, bir gün marifet üzere bir eser kaleme alırken yanına bir genç girer. Bu genç Muhâsibî’ye marifetin Allah’ın kul üzerinde hakkı olup olmadığını sorar. O da hakkı olduğunu söyler. Genç ardından şunu sorar: “Bu söylediğiniz konuyla alakalı kulların hak talebinde bulunabilmesi için onu dışa vurması (Allah için hüsün) uygun olmaz mı?” O da şu sözlerle karşılık verir: “Tam tersine bu bilgiyi ortaya çıkarmak Allah üzerinde kul için bir haktır.” Hâris el-Muhâsibî burada ortaya koyduğu kanaat ile insanın şer‘î tekliften önce Allah’ı bilip bilemeyeceği konusundaki görüşünü açıklamış olmaktadır. Bu kanaat çerçevesinde Muhâsibî’nin kula bildirilmeden de onun bir şeyleri bilebileceği görüşünde olduğunu ifade etmek mümkündür.³³⁹

Hâris el-Muhâsibî, hüsün kubuh meselesinin hem aklî hem şer‘î olacağını düşünmektedir. Çünkü O, bir nesnedeki fayda veya zararı anlayabilmek için Allah’ın Kur’ân’dan bir emri veya yasaklaması var mı diye bakar. Ancak buna bakarken de aklını kullanması gerektiğini çünkü önce anlaması sonra idrak etmesi gerektiğini söylemektedir. Böylelikle insan eşyadaki fayda veya zararı akıl ile anlayıp, iman edip, imanı ile beraber amellere yansıtarak Kur’ân’a dayalı olarak aklını kullanabilecektir.³⁴⁰

Hâris el-Muhâsibî’ye göre hüsün kubuh meselesinin Mu‘tezile’nin dediği gibi sadece aklî değil aksine Kur’ân’a bağlı akıl olduğunu düşünmektedir. Çünkü O, ancak Allah’ın emirlerinin ışığında aklın bir fonksiyonunun olacağını, hayat ilkelerinden bağımsız, soyut bir aklın ise tek başına değer üretebilen bir cevher olamayacağını düşünmektedir.³⁴¹

Hâris el-Muhâsibî, insanın aklını Kur’ân’ın ilkeleriyle birlikte değerlendirdiğinde akıl ile vahyin çelişmeyeceğini ve akıl ile vahyin adeta birbirini tamamlayan bir bütünün parçaları gibi olacağını düşünmektedir.³⁴²

³³⁸ Tevhit Ayengin, “Hüsün-Kubuh Tartışmaları ve İslâm Hukukunun Kökeni Üzerine”, *Ekev Akademi Dergisi*, 16/53, (2012), 198.

³³⁹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 86.

³⁴⁰ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 126.

³⁴¹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 126.

³⁴² Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 127.

Mu'tezile, aklın tek başına iyi ve kötüyü bulabileceğini, insanın sorumluluğunun ve özgürlüğünün bu şekilde aklî tecrübesine bağlı olduğunu söylemektedir. Bunun üzerine Muhâsibî onlara bu iddialarının saçma ve geçersiz olduğunu, aklın tek başına iyi ve kötü hakkında bilgisi olamayacağını lakin aklın, vahiyle desteklendiğinde doğru kanaate varabileceğini söyleyerek cevap vermektedir.³⁴³

Mu'tezile, aklın mantıkî çözümler üretirken iyi ile kötü arasındaki ayrımı kendi başına yapabileceğini söylemektedir. Bunun üzerine Muhâsibî, Allah'ın insanda yarattığı bir seciye nedeniyle aklın iyi ile kötü arasında ayrım yapabildiğini ve aslen aklın, nassî delilleri kavrama yetisi olduğunu söylemiştir. Ancak aklın her meseleye hüküm verme konusunda yeterli olamayacağını ve Allah'ın bu yetiyi akla vermediği takdirde aklın kendi başına doğru kararlar veremeyeceğini de ifade etmektedir.³⁴⁴

Mu'tezile, iyi ile kötünün ayrımını yapmak için aklın tek başına kişiye yeteceğini söylemektedir. Muhâsibî ise Mu'tezile'nin bu konuda yanlış düşündüğünü ısrarla vurgulamış ve onların halk üzerindeki etkisini kırmak için hayatı boyunca Mu'tezile ile mücadele etmiştir.³⁴⁵ Hâris el-Muhâsibî, hüsün-kubuh konusunda aklın vahiyle desteklenmesi gerektiğini çünkü aklın her konuda nihai karara varmada noksan kalabileceğini ifade etmektedir. Ona göre Allah Teâlâ vahyi insanlar için imam tayin etmiştir. Muhâsibî, iyi ve kötüyü anlamak için vahyin kılavuzluğunda aydınlanıp hem akli hem vahyi kullanarak problemlerimizi çözebileceğimizi söylemektedir.³⁴⁶

Muhâsibî, potansiyel olarak aklın iyi ile kötü veya faydalı ile zararlı şeyleri ayırma hususunda tam anlamıyla olmasa da belli bir yetkinliğe sahip olduğunu düşünmektedir. Ancak aklın tam anlamıyla yetkin olması için vahyin desteğinin kaçınılmaz olduğunu söylemektedir.³⁴⁷ Muhâsibî'ye göre sadece akıyla insan annesini, babasını, yeryüzünü, gökyüzünü, görünen her şeyi tanıyıp bilebilirdi ama bunlara bir isim veremezdi. Bu isim verme işini vahiy yapmıştır.³⁴⁸

Muhâsibî'ye göre Mu'tezile, aklın kendi başına fiillerdeki iyi ve kötüyü anlamada yeterli olduğunu ileri sürmekte ancak aklın da bu işlemi yaparken iki delil sayesinde yaptığını gözden kaçırmaktadır. Ona göre insanın birincil algı aracı akıldır. İkincisi ise Allah'ın kullarını bilmedikleri konularda aydınlığa ulaştırdığı vahiydir. Böylece O, aklın ancak vahiyden

³⁴³ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 137.

³⁴⁴ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 138.

³⁴⁵ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 140.

³⁴⁶ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 143.

³⁴⁷ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 157.

³⁴⁸ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 164.

yararlanarak sahih bilgilere ulaşabileceğini ileri sürmüştür.³⁴⁹ Muhâsibî, hüsün kubuh meselesinde aklın, Kur’ân âyetleri olan vahiy ile çelişmemesi gerektiğini ve ondan ne fazla ne noksan hüküm vermemesi gerektiğini düşünmektedir. Çünkü O, aklın vahiyle desteklendiği takdirde fiillerdeki iyi ve kötünün hakikatine tam anlamıyla vakıf olabileceğini iddia etmektedir.³⁵⁰

Muhâsibî, aklın tek başına Allah’ın varlığını bulma noktasında yetersiz olduğunu çünkü Allah’ın sıfatları gibi konuları bizlerin ancak vahiy aracılığıyla bilebileceğimizi söyleyerek insanın vahiyle desteklenmesi gerektiğinin izahını yapmaktadır.³⁵¹

Hâris el-Muhâsibî, sadece akıl ile değil Allah’ın vahiyle eşyanın özündeki iyi ve kötüyü bildirmesiyle de bizlerin neyin iyi neyin kötü olduğunu bilebildiğimizi söylemektedir. Çünkü eğer bu hakikat vahiyle bildirilmeseydi insanların bir mesele hakkındaki hüsün kubuh tercihinin sebebi, tam manasıyla anlaşılamazdı. Çünkü akıl belirli bir seviyeye kadar idrak edebilir ama vahiy bu idrakin ötesine ışık tutarak insanları aydınlatır. Bundan dolayı Hâris el-Muhâsibî, aklın vahiyle desteklenmesinin kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir.³⁵²

Sonuç olarak Mu‘tezile gibi Muhâsibî de aklın ne kadar önemli bir nimet olduğunun bilincindedir. Fakat aklın her meselenin hakikatini anlamada yeterli olamayacağını, bunu başarabilmesinin ancak aklın, vahiyle desteklenmesiyle olabileceğini söylemektedir.

3.6. Salâh-Aslah

Salâh, “iyi”, “fayda”, “doğru”, “uygun” anlamlarına; aslah ise, “en iyi”, “en faydalı”, “en uygun” anlamlarına gelmektedir.³⁵³ “Kişinin menfaatine uygun olmak, onun istek ve mutluluk duymasına aracı olmak” manasındaki salâh kelimesinden türetilmiş olan aslah, “kulların menfaatine en elverişli, en olumlu, en faydalı olan şey” demektir.³⁵⁴

Aslah, Mu‘tezile’nin usulü hamse görüşündeki adalet ilkesinin bir gereği olarak “vücûb ‘aleallah” düşüncesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.³⁵⁵ Mu‘tezile’nin adalet ilkesi denince “Allah’ın bütün fiillerinin iyi olduğu, Allah’ın kötülük yapmayacağı ve kendisi için zorunlu olan bir şeyi yapmaktan geri durmayacağı” anlaşılır.³⁵⁶ Mu‘tezile’ye göre iyi olan fiiller

³⁴⁹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 170.

³⁵⁰ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 172.

³⁵¹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 181.

³⁵² Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 290.

³⁵³ Zebidî, *Tâcü’l-Arûs*, thk. Mustafa Hicâzî, (Kuveyt: Tûrâsü’l-Arabî, 1987), 6/547.

³⁵⁴ Avni İlhan, “Aslah” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/495.

³⁵⁵ Fatıma Zehra Erdoğan, *Aslah Kavramı ve Mâtürîdî Bakış Açısından Eleştirisi (İmam Mâtürîdî ve Ebü’l Muîn En-Nesefî Örneği)*, (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 12.

³⁵⁶ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî fi ebvâbi-t-tevhîd ve’l- adl*, thk. Hadr Muhammed Nebha, (2012), 81.

yapıldığında övgüyü gerektiren; yapılmadığında ise bazen yergiyi gerektiren bazen de gerektirmeyen fiillerdir. Mesela Allah, ilk yaratmayı yapmadığında bu fiil yergiyi gerektirmez ama Allah’a vacip olan fiillerden birini Allah’ın yapmaması durumunda Allah’ın kınanacağından dolayı ve Allah da kınanmaktan münezzehe olduğundan dolayı Allah’ın böyle bir fiili yapması zorunludur.³⁵⁷

Mu‘tezile, ilahi sıfatları zâtıtan ayırtırmayarak zâtı sınırsız olan Allah’ın ilim ve kudretinin de sınırsız olması gerektiğini savunmaktadır. Eğer Allah’ın sıfatları sınırsız ise fiillerinin de en iyi olması lazımdır. Mademki Allah’ın bütün fiilleri iyidir, öyleyse adaleti gereği kendisine vacip olanı yerine getirecektir.³⁵⁸ Mu‘tezile’ye göre yaratıcının yerine getirmesi gerekli olan vacipten kasıt kötünün terkin gerektiren şeydir. Çünkü yapılmadığı zaman zemme uğranılan bir durum ortaya çıkabileceğinden dolayı ve Allah da vacip olanı yapmadığında zem olacağından dolayı adil olan bir yaratıcı olarak kullarına vacibin dışında bir teklifte bulunmaz.³⁵⁹

Mu‘tezile’nin aslah görüşünün temelinde şu vardır: İlahî adalet, kulların menfaatlerini gözetmesini ve tümüyle güzel eylemlerde bulunmasını gerektirir. İlahî fiillerdeki bu güzelliği gerektiren şey ise, kulların maslahatıdır. Diğer yandan Allah hakîmdir. Hakîm ise fiilleri eksiksiz ve sağlam olarak gerçekleştiren; gelişigüzel bir eylemde bulunmayan bir kimsedir. Bunun üzerine Allah’ın bir maksada yönelmesi, iyi olanı istemesi ve hayrı dilemesi gerekir. Bundan dolayı Allah, genel anlamda her şeye hâkim olduğu için bu güzelliği ve lütfu kendisi için değil de yalnızca kullarının menfaati için arzu eder.³⁶⁰

Mu‘tezile’ye göre Allah’ın tüm fiilleri aslaha uygun olup Allah’a vacip fiillerdir.³⁶¹ Bu kapsamda âlemin yaratılması veya insana teklifin sunulması gibi eylemler insana yönelik fayda oluşturacağından dolayı bu fiilleri meydana getirmek Allah’a vaciptir.³⁶²

Mu‘tezile’ye göre bir kişi, dini veya dünyevi bir faydayı gözettiğinde, bu fiili meydana getirmek Allah’a vaciptir. Çünkü kişiye fayda sağlayacak bir şeyi yaratıcının kuluna vermesi O’nun ihsan sıfatının tecellisidir. Allah da lütufkâr bir varlık olduğundan kuluna ihsan olan her şeyi yerine getirmek zorundadır.³⁶³ Hâris el-Muhâsibî, Allah Teâlâ’nın insanları kendisini tanıması için

³⁵⁷ Mahsum Aytepe, “Mu‘tezile’nin Aslah Teorisi ve Basra Mu‘tezile’sinin Aslah Anlayışının Tahlili”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 5/1, (Haziran 2019), 86.

³⁵⁸ Dündar Akıcı, *Kâdî Abdülcebâr’da Aslah Teorisi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 21.

³⁵⁹ Vahide Nur Durak, *Kelâmda Salâh-Aslah Sorunu ve Günümüz Kötülük Problemi (Teodise) Tartışmaları*, (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 61.

³⁶⁰ Mehmet Evkuran (ed.), *Sistematik Kelâm*, 441.

³⁶¹ Ebü’l-Muîn en-Nesefî, *Kitâbü’t-Temhîd li Kavâidi’t-Tevhîd*, thk. Hasan Ahmed, (Bedersin: 1986), 11/339.

³⁶² İlyas Çelebi, *İslâm İnanc Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebâr*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 295.

³⁶³ Orhan Şener Koloğlu, “Mu‘tezile’nin Temel Öğretileri”, *İslâmî İlimler Dergisi*, (Aralık 2017), 12/2, 43.

yarattığını ve onlara ikramlarda bulunduğunu, bunu yapmanın kendisine vacip olmadığını, aksine bunu lütfu ve keremi gereği yaptığını söylemektedir. Allah'ın bunu yaparken kullarının yerine getireceği güzel fiillere muhtaç olduğundan dolayı değil, ilahi davete cevap verip tövbe edenleri ihsana kavuşturmak, kötülük yapanları da cehenneme atmak için yaptığını belirtmektedir.³⁶⁴

Mu'tezile'yi aslah düşüncesine götüren akıl yürütme sürecini şu şekilde ifade etmek mümkündür: Allah'ın mevcut olan âlemden daha iyi bir âlem yaratabileceği halde yaratmadığını kabul etmek, O'nu cimrilikle suçlamak demektir. Allah'ın düşük ve az yararlı bir fiilde bulunduğunu kabul etmek O'nu eksiklikle suçlamak anlamına gelir.³⁶⁵ Özetle Mu'tezile Allah'ı noksanlıklardan tenzih etmek için her şeyi aslah ilkesi çerçevesinde yarattığını kabul etmektedir.³⁶⁶

Mu'tezile ile muhalifleri arasında “salâh ve aslah” meselesi, tarafların benimsedikleri Allah tasavvurları nedeniyle bu konu birçok kapsamda değerlendirilmiştir. “Allah'ın, insanların yararına olan en güzel şeyleri yapması gerekli midir?” sorusuna Mu'tezile'ye muhalif olanlar: “Hayır, Allah hakkında bir mecburiyetin olması düşünülemez” derken; Mu'tezile, “evet” cevabını vermiştir. Bu konuda diğer mezheplerden farklı olarak kendine özgü bir bakış geliştirmiştir.³⁶⁷

Mu'tezilî âlim Nazzâm'a göre Allah, kabih bir fiili işleme kudretine sahip değildir ve kötü bir fiili irade etmez. Bundan dolayı Allah, kullarının sadece iyiliğini murat eder.³⁶⁸

Mu'tezile'ye göre Allah'ın peygamber göndermesi kullarının maslahatına uygun olacağından dolayı peygamber göndermek Allah'a vaciptir.³⁶⁹ İşte bu söylemlere karşılık Hâris el-Muhâsibî'nin Kur'ân'dan verdiği örnek âyet şöyledir: “Şayet biz onları Kur'an kendilerine gelmeden önce büyük bir musibetle ile yok etseydik onlar kesinlikle, “Rabbimiz! Keşke bize bir elçi yollasaydın da rezil rüsva olmadan önce âyetlerine tabi olsaydık” derlerdi.³⁷⁰ Görüldüğü gibi Muhâsibî, peygamberlerin vacip olarak değil de hikmete binaen gönderildiğini şu âyetle ortaya koymaya çalışmaktadır: “Güzel haber verenler ve ikaz ediciler olarak onlara

³⁶⁴ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 257.

³⁶⁵ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn*, çev. Ömer Aydın, 576.

³⁶⁶ Aytepe, “Mu'tezile'nin Aslah Teorisi ve Basra Mu'tezile'sinin Aslah Anlayışının Tahlili”, 89.

³⁶⁷ Bayram Çınar, “Kelâm'da Salâh-Aslah Tartışmaları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, (Mart 2021), 5, 201.

³⁶⁸ Erdoğan, *Aslah Kavramı ve Mâtürîdî Bakış Açısından Eleştirisi (İmam Mâtürîdî ve Ebü'l Muîn En-Nesefti Örneği)*, 22.

³⁶⁹ Aytepe, “Mu'tezile'nin Aslah Teorisi ve Basra Mu'tezile'sinin Aslah Anlayışının Tahlili”, 98.

³⁷⁰ el-Tâhâ, 20/134.

peygamberler yolladık ki, peygamberler kendilerine geldikten sonra Allah'a karşı bir mazeretleri olmasın. Allah her şeye kâdirdir, hüküm ve hikmet sahibidir.”³⁷¹

Mu'tezile, Allah'ın peygamber göndermesinin kötü bir tarafı olmadığını yani iyi bir fiil olduğunu düşünerek Allah'ın kulları hakkında en iyi olanı yapmaktan geri durmayacağı düşünülmektedir. Bu fikirden hareketle Allah'ın böyle bir şeyi yapmaması halinde kullarına zulmetmiş olacağı, zulmeden kişinin adaletli olmasının düşünülemeyeceği ve kulları hakkında en iyisini bildiği halde yapmayan varlığın da âdil bir ilah olamayacağı gibi bir anlayış ortaya çıkarmaktadır.³⁷²

Hâris el-Muhâsibî, Mu'tezile'nin salâh-aslah görüşü hakkında değerlendirmede bulunmakta ve onların bu görüşlerinin Kur'an, sünnet ve icmâya aykırı olduğunu söyleyerek Mu'tezile'ye karşı çıkmaktadır.³⁷³

Mu'tezile, Allah Teâlâ insanların üzerinde hak sahibi olduğu gibi insanların da Allah'ın üzerinde hak sahibi olduğunu düşünmektedir. Buna bağlı olarak Allah'ın mükâfâtı hak eden kullarını ödüllendirmesinin Allah için vacip olduğunu ve kesinlikle yerine getirmesi gerektiğini düşünmektedir.³⁷⁴

İmam Mâtürîdî, Allah'ın hiçbir şeyden fayda sağlamadığı gibi kendisine herhangi bir surette zarar da ilişemeyeceğinden dolayı insanlara zorunluluk atfedildiği gibi Allah'a da bazı şeyleri vacip kılmanın doğru olmadığını söylemektedir. İnsanlara verilen hükmün Allah'a da verilmesinin caiz olmayacağını söyleyerek Mu'tezile'yi eleştirmiştir.³⁷⁵ Bu yönüyle Muhâsibî'nin Ehl-i Sünnet çizgisinde bir yaklaşıma sahip olduğunu belirtmek mümkündür.

Özet olarak değerlendirmek gerekirse Mu'tezile, salâh-aslah teorisini adalet ilkesine dayandırarak onun bütün fiillerinin iyi olduğunu ve kendisine vacip olan şeyi yapmaktan geri durmayacağını söyleyerek Allah'ı bir fiili yapmaya mecbur tutmuştur.³⁷⁶ Hâris el-Muhâsibî ise Allah hakkında bir fiili yapmanın vacip olduğunu söylemenin Kur'an ve sünnete ters düşeceğini söylemiştir. Tüm bu görüşleri ve Allah'ın sıfatlarını göz önüne aldığımızda bizim kanaatimiz

³⁷¹ el-Nisâ, 4/165.

³⁷² Muzaffer Barlak, *Kelâmda Nübüvvet Tartışmaları*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 84.

³⁷³ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, çev. Veysel Akdoğan, 248.

³⁷⁴ Muzaffer Barlak, “İtikâdî Mezheplerde İlahiyyât ve Nübüvvet Bahislerinin Bütünlüğü Sorunu”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 10/2, (Aralık 2017), 574.

³⁷⁵ Erdoğan, “*Aslah Kavramı ve Mâtürîdî Bakış Açısından Eleştirisi (İmam Mâtürîdî ve Ebü'l Muîn En-Nesefî Örneği)*”, 49.

³⁷⁶ Aytepe, “Mu'tezile'nin Aslah Teorisi ve Basra Mu'tezile'sinin Aslah Anlayışının Tahlili”, 101.

de Allah’a bir fiili meydana getirmede vücûbiyet yüklemenin yanlış olacağı yönündedir. O, kullarına ancak hikmeti ve lütfu gereğince iyilikte bulunur.

3.7. Büyük Günah (Mürtekib-i Kebire)

Günah kelimesi sözlükte “kınanmayı gerektiren eylem, olay, hak ihlali, cezaya çarptırılmaya neden olacak çirkin tavır, mes’ûliyet, kötülük” gibi anlamlarda kullanılan Farsça bir sözcüktür.³⁷⁷ Terim olarak günah, “böyle bir fiili yapan kişiye azap gerektiren, fitrata ters, insanı güzel ve hayırlı şeyleri yapmaktan men eden, yasaklanmış olduğu naslar ile sabitlenmiş olan fiil ve davranışlardır.”³⁷⁸

Allah Teâlâ Kur’ân’da “Şayet emrimize uyarak büyük günahlardan korunursanız, küçük günahlarınızı affeder ve sizin şerefınızı yüksek bir makama çıkartırız”³⁷⁹ ve “Basit hatalarınız haricinde, büyük günahlardan ve hayasızlıktan korunanlar”³⁸⁰ âyetleri çerçevesinde günahlar arasında bir ayırım yaparak küçük ve büyük günah tabirlerini kullanmıştır. Kur’ân’da geçen yukarıdaki âyetler incelendiğinde büyük günah hakkında “kebâir” ve “kebâire’l ism” kullanılırken; küçük günahlar hakkında “lemem ve seyyie” kelimelerinin kullanıldığı görülmüştür.³⁸¹ Mu‘tezile’ye göre büyük günah denilince günahkârlar kimselerin işlemiş oldukları kusurlarının iyiliklerinden çok olması anlaşılırken küçük günah denilince ise günahkârların yapmış oldukları hayırlı faaliyetlerinin kötülüklerinden fazla olması anlaşılır.³⁸²

Büyük günah anlamına gelen كبير kelimesinin çoğulu كبائر dir.³⁸³ Allah’ın Kur’ân’da kesin olarak yasakladığı bir fiili işleyen, ona karşı gelen ve onun mücrim olarak nitelendirdiği, yaptığı kötü fiilinden dolayı ağır bir ithama mazhar olan, Allah’ın nezdinde azabı ve kınanmayı gerektiren, öbür âlemde de cezasının cehennem olduğu bildirilen söz ve fiillere büyük günah denir.³⁸⁴ Kitaplarda kınanmayı hak ettirecek bir konu olmayan, ahirette bu eylemi işleyen

³⁷⁷ Faruk Harman, “Günah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/285.

³⁷⁸ İsmail Karagöz, “İnsanın Günah İşlemesine Sebep Olan Genel Karakteri”, *Diyanet İlmî Dergi*, 31, (1995), 47.

³⁷⁹ en-Nisâ, 4/31.

³⁸⁰ en-Necm, 53/32.

³⁸¹ Merve Pekalkan, *Kur’ân ve Tevrat’ta Büyük Günahlar*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019), 9.

³⁸² Rüveyda Uçar, *Hadislerde Büyük Günah Olarak Nitelendirilen Davranışlar*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 39.

³⁸³ Adil Bebek, “Kebîre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 25/163.

³⁸⁴ Ebu’l Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Heytemi, *ez-Zevaciran İktirafî’l- Kebâir*, çev. Ahmet Serdaroğlu-Lütfi Şentürk, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1986), 6.

kulları cehennem ateşine attıracak bir durumu içermeyen, açıkça belirtilen ve büyük günah kapsamında değerlendirilmeyen her çeşit eylemlere ise küçük günah denir.³⁸⁵

Mu'tezile, günah olarak nitelenen fiiller için, hakkında ceza gerektiren bütün kusurların büyük günah olacağını, kapsam itibariyle büyük günaha benzeyen günahın da büyük günah olduğunu ve kasten işlenen her günahın büyük günah olacağını söylemektedir.³⁸⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hânî' en-Nazzâm da büyük günahları Allah'ın azabının vuku bulacağı şeyler (va'îd) olarak görmektedir. Ve O, günah düşüncesine iman anlayışının hâkim olması yönüyle imanı büyük günahlardan kaçınmak şeklinde tanımlamaktadır.³⁸⁷

İtikâdî fırkaların zihinlerindeki iman tasavvurları, büyük günah konusundaki düşüncelerini etkilemiştir. Çünkü iman-amel ilişkisi ve imanın amelden bir bölüm mü yoksa birbirinden farklı şeyler mi oldukları yönündeki tartışmalarda savundukları düşünceler kendilerini bir çelişki içerisinde olmadıklarını kanıtlamaya ve büyük günah konusunda da bu fikirleriyle paralel görüşler üretmeye yönlendirmiştir.³⁸⁸

Büyük günah meselesi Hz. Osman'ın şehadete yürümesi, Cemel Vak'ası ve Sıffin muharebelerinden sonra Müslümanlar arasında tartışmalara konu edilen bir mesele olmuştur. Bu muharebelerin ardından Müslümanlar, "Bir kişi mümin bir kardeşini bilerek öldürürse karşılığı içinde sürekli kalacağı cehennem ateşidir. Allah böyle kimselere kızmış, lanetlemiş ve onlar için acı verici bir son hazırlamıştır"³⁸⁹ âyetini dikkate alarak büyük günah işleyenin (mürtekib-i kebîre) durumu hakkında böyle bir kimsenin iman çizgisi içerisinde mi yoksa imandan çıktı mı ve işlediği büyük günahın imanına bir etkisinin olup olmayacağı gibi soruları gündeme getirmiştir.³⁹⁰

Sıffin muharebesinde Hz. Ali'nin askerleri ile birlikte mücadele eden ve hakem olayını reddedip onu bırakan bedevi Arapların teşkil ettiği, tahkime müracaat etmeyi büyük günah sebebi sayan Hâricîler, tahkimi benimseyenlerin dinden çıkmış olacağı sebebiyle onları tekfir

³⁸⁵ Aydın Öçalan, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili Eseri Bağlamında Büyük Günah Anlayışı*, (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 29.

³⁸⁶ Mustafa Akkaya, *Büyük Günah Meselesinde Mu'tezilî ve Eş'ârî Delillerin Kelâmî ve Fıkhi Yönünün Tahlili*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 35.

³⁸⁷ İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebâr*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 332.

³⁸⁸ Selim Gülverdi, "Kâdî Abdülcebâr ve Ebü'l-Muîn en-Neseî'nin Büyük Günah Hakkındaki Görüşlerinin Karşılaştırılması", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Haziran 2001), 8/1, 212.

³⁸⁹ en-Nisâ, 4/93.

³⁹⁰ Ahmet Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1982), 86.

edip kâfir damgası vurarak³⁹¹ büyük günahla ilgili iddiaları ilk defa gündeme getirmişlerdir.³⁹² Hatta kendilerine katılmayanları ve tekfir ettikleri kimseleri tekfir etmeyen herkesi de kâfir olarak ilan edip onların kanlarını dökmeyi kendilerine helal kabul etmişlerdir.³⁹³ Mürcie fırkası ise Hâricîler'in aksine daha ılımlı ve kuşatıcı bir tavır sergileyerek imanın marifet olduğunu, imanın amelden bir cüz olmadığından dolayı büyük günah işlemenin, kişinin imanına zarar vermeyeceğini savunmuşlardır.³⁹⁴ Ehl-i Sünnet ulemâsı ise imanın kalp ile tasdik olduğunu³⁹⁵ bu sebeple imanın amelden bir cüz olmadığını, büyük günah işleyen kişinin de mümin olacağını savunmuşlardır.³⁹⁶

Hâris el-Muhâsibî, Ehl-i Sünnet ile aynı fikirde olup büyük günah işleyen kişileri Hâricîler gibi ebediyyen cehennemde yanacağını söyleyip tamamen ümitsizlik arasında bırakmamıştır. Mu'tezile'nin yaptığı gibi tamamen belirsizliğe yani el-menzile beynel menzileteyn diyerek onun mümin veya kâfir olarak konumlandırılmayıp bu ikisi arasında bir yerde olduğunu söylememiştir. Mürcie gibi bu kişinin durumunun bilenemeyeceğinden dolayı onun durumu ahirete ertelemeyip tövbe ettikleri takdirde Allah dilerse onları affedebileceğini söylemiştir.³⁹⁷

Mu'tezile'nin oluşumunda büyük günah işleyen kişinin durumu hakkındaki düşüncelerinin etkisi bir hayli fazladır.³⁹⁸ Mu'tezile'nin önde gelen âlimleri, Hâricîlerin büyük günah işleyen kimseye kâfir damgasını vurması ve Mürcie'nin de bu durumda olan kişinin halinin imanına bir etki etmeyeceğini söylemesi üzerine onlara şöyle demiştir. Böyle bir durumda olan kişiye mümin veya kâfir diyemeyeceğimizi ve onlar böyle bir kişinin bu iki şeyin arasında bir konumda olduğunu (el-Menzile beyne'l-menizileteyn) ileri sürmüşlerdir.³⁹⁹ Büyük günah meselesinde Hâricîlerin ve Mürcie'nin yaptığı açıklamaları yeterli bulmayan Mu'tezile'nin

³⁹¹ Muhammed Ebû Zehra, *Tarihu'l-mezahibi'l-İslâmî*, (Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 2003), 71.

³⁹² Mustafa Türkçülü, "Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/ Kebire Hakkındaki Kelâmî Tartışmalar", *Diyanet İlmî Dergi*, 36/4 (Aralık 2000), 63.

³⁹³ Ethem Ruhi Fırlı, "Hariciler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1997), 16/169.

³⁹⁴ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdu'l Kerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1992), 1/139.

³⁹⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, thk. Bekir Topaloğlu-İbrahim Halil Kaçar, (İstanbul: Mizan Yayınları, 2008), 4/39.

³⁹⁶ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/162.

³⁹⁷ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî'nin Kelâmî Görüşleri*, 192.

³⁹⁸ Kemal Işık, "Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/34, (Eylül 1990), 337.

³⁹⁹ Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2020), 27.

yaptığı bu açıklama da konunun tam olarak çözüme kavuşmasını sağlayamamış gibi görünmektedir.⁴⁰⁰

Mu‘tezile, büyük günahla bağlantılı olan iman görüşünün temeline ameli almıştır. İmanın kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amelden ibaret olduğunu savunmuştur. Mu‘tezile’nin bunu savunmasının temel sebebi ise Cehmiyye’nin imanın marifet olduğunu iddia etmesi⁴⁰¹ ve Kerrâmiyye’nin imanın sadece ikrardan ibaret olduğu iddialarına cevap vermektir.⁴⁰² Mu‘tezile onların kişinin büyük günah işlediği takdirde iman dairesi içerisinde olduğunu söylemlerini çürütmek için onlara karşı cephe almıştır. Çünkü Mu‘tezile’ye göre kişi, “kalbimle tasdik ettim” dediği zaman bunu diliyle inkâr edebileceğinden veya diliyle ikrar ettiğinde bunu kalbinde onaylamayabileceğinden dolayı kişinin imanını dışa vurmak için amelleriyle bunu kanıtlaması gerekmektedir.⁴⁰³

Mu‘tezile’ye göre büyük günaha giren kişi, iman dairesinden ayrılmaktadır. Lakin inanç esaslarını reddetmediğinden dolayı isyan etmeyip fasık konumunda bulunur. Bu kişi, yapmış olduğu büyük günahından pişman olup tövbe etmeden öldüğü takdirde küfre girdiği kabul edilip sonsuza kadar cehennemde yanacaktır. Ancak çekeceği cezasının kâfirlerin azabından daha az olacağını söylemektedirler.⁴⁰⁴

Hâris el-Muhâsibî Mu‘tezile’nin büyük günah işleyip tövbe etmeden ölen kişinin ebedi cehennemlik olacağını söylemleri karşısında şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: Bir kişi ölmeden önce büyük günah işledikten sonra öleceğini hayal ederek Allah’ın kendisine azap etmesinden korkması gerekli midir? diye sorulduğunda siz buna “evet” diye cevap verirsiniz size şunu derim: Bir şeyden korktuğunuzda o şeye karşı şüphe ve tereddüt duyuyorsan anlamlıdır. Eğer Allah kişinin işlediği büyük günahından dolayı kesinlikle azap edecekse O’ndan korkmak anlamsızdır. Aksine Allah’ın mümin kulunu affedebileceğine dair ihtimal vermeden korkmak da anlamsız olurdu. Eğer sizin dediğiniz gibi büyük günah işleyen kişinin çekeceği azaptan korkması mantıklı olduğu düşünülürse bizim “Allah’ın Firavun ve Hâmân’a

⁴⁰⁰ Cihat Tunç, “Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/33, (Haziran 1978), 325.

⁴⁰¹ Şerafettin Gölcük, “Cehmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1993), 7/204.

⁴⁰² Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2022), 25/294.

⁴⁰³ Gülverdi, “Kâdî Abdülcebâr ve Ebü’l-Muîn en-Neseî’nin Büyük Günah Hakkındaki Görüşlerinin Karşılaştırılması”, 216.

⁴⁰⁴ İlyas Çelebi, “Menzile Beyne’l-Menzileteyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2004), 29/161; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, (İstanbul: Damla Yayınları, 1996), 272.

kesin azap edeceğinden endişe ediyoruz” dememiz uygun olurdu. Halbuki böyle bir şey caiz değildir.⁴⁰⁵

Kâdî Abdülcebâr imanî marifet (kalp ile bilme), uzuvlarla amel etme ve dil ile ikrar olarak görüp imanla İslâm’ın aynı şeyler olduğunu bu vesileyle İslâm’ın emrettiği şeyleri yapmayan kişinin büyük günah işlediğinden ötürü dinden çıktığını söylemektedir. O, imanî amelden bir cüz olarak kabul ettiğinden dolayı imanî amel ile bir bütün olarak görüp amellerde oluşabilecek eksikliğin kişinin imanına zarar verebileceğini düşünmektedir.⁴⁰⁶ Böylelikle Mu‘tezile’ye göre amel imanın bir şubesi olduğundan dolayı amelsiz imanın gerçekleşmesi düşünülemez. Bundan dolayı Mu‘tezile, büyük günah işleyen kişilerin cehennemlik olacağını söylemektedir. Bunun sebebini ise Allah’a isyan ile imanın bir arada bulunamayacağı şeklinde açıklamaktadır.⁴⁰⁷

Hâris el-Muhâsibî, Mu‘tezile’nin büyük günah işleyip tövbe etmeden ölen kişilerin cehenneme gideceğini söylemeleri üzerine onların bu iddiaları doğru ise Allah’ın ahirette kullarını bağışlaması da caiz olmayacaktır. Hatta Allah’ın büyük veya küçük günah işleyeni ve günahında ısrar eden kullarını bağışlayabileceği inancını reddetmeye götürür. Oysaki bu görüşler Kur’ân’a, sünnete ve ümmetin icmâsına ters düşmektedir. Muhâsibî’nin bu eleştirisinden büyük günah işleyen kişilerin de affedilebilip müminler ile aynı sınıfta olabileceğini anlıyoruz.⁴⁰⁸

Mu‘tezilî bilgin Ebu’l-Huzeyl’e göre büyük günahattan sakınan kimselerin yapmış oldukları basit hataları Allah tarafından bir lütuf olarak affedilir. Ancak Ebu’l-Huzeyl, farz veya bunun dışında yapılan ibadetleri iman çizgisinde değerlendirdiğinden namaz kılmayanı ve ramazan ayında oruç tutmayanı kâfir kabul etmeyip günahkâr saymıştır. Diğer günahkârları ise tekfir etmiştir.⁴⁰⁹ Hâris el-Muhâsibî ise onların günahkâr kişileri tekfir ederken herhangi bir dayanaklarının olmadığını söyleyerek onları eleştiriye tâbi tutmuştur. Halbuki kişi günah işlese dahi Allah’ın kendisine şirk koşulması hariç kullarının işlediği diğer günahları affedeceğini söylemesi mürtekibi kefirenin affolunabileceği ihtimalini doğurmaktadır.⁴¹⁰

Hâris el Muhâsibî, Mu‘tezile’nin bu söylemlerine karşılık Allah’ın büyük günah işleyen mümin kullarının bir kısmını va‘îdi gereği cezaya çarptıracağını ancak bir kısmını da lütfu gereği

⁴⁰⁵ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 191.

⁴⁰⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-uşûli’l-hamse*, 707.

⁴⁰⁷ Önal, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu‘tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği”, 121.

⁴⁰⁸ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 191.

⁴⁰⁹ Mehmet Bağcı, *İslâm Mezheplerinde İman ve Büyük Günah Problemi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 78.

⁴¹⁰ İşler, *Muhâsibî ve Fehmu’l Kur’ân’ı*, 210.

affedebileceğini söylemektedir.⁴¹¹ Buradan da anlaşılıyor ki Hâris el-Muhâsibî'nin büyük günah işleyen kişilerin mümin olabileceğine dair kanaati Ehl-i Sünnet'in büyük günah işleyen kişinin mümin olduğu görüşünü destekler niteliktedir.

Hâris el-Muhâsibî, Mu'tezile'nin büyük günah görüşüne karşılık Allah'ın onları kesinlikle cehenneme atacağı gibi bir durumun söz konusu olmayacağını söylemiştir. Bunun sebebi olarak Efendimiz (as.)'ın şu hadisini kendisine delil göstermektedir. “*Mümin iki kalp sahibidir. Kalbinin biriyle ondan bağışlanacağına dair ümit ederken diğeriyle de ondan korku duyar.*”⁴¹² Hadisten de anlaşılacağı üzere müminlerin büyük günah işleseler dahi Allah'ın rahmeti ve lütfu gereği kullarını affedebileceğinden dolayı kesinlikle onların cehennemlik olmadığı söylenebilir.

Hâris el-Muhâsibî'ye göre büyük günah işleyen kulların bağışlanabileceğinden dolayı mümin olduğuna dair Kur'ân âyetlerinden delilleri şunlardır:

“Allah kendisine şirk koşulmasını asla affetmez. Ancak bunun dışındaki kusurları işleyenlerden istediğini affeder. Çünkü Allah'a şirk koşan biri muhakkak ki büyük bir günah ile Allah Teâlâ'ya iftira etmiş olur.”⁴¹³ Buradan anlaşıldığına göre Allah, kendisine ortak koşulmasının haricindeki günahlardan dilediğini bağışlayabileceğini vurgulamıştır.

“Şayet inananlardan iki grup savaşırlarsa onların aralarını düzeltip barıştırın”⁴¹⁴ bu âyetle müminlerin aralarında savaşmaları büyük günah olmasına rağmen Allah onları mümin olarak vasıflandırmıştır.

“Ey İman Edenler! Ortak düşmanlarımızla dostluk yapmayın”⁴¹⁵ bu âyetle Allah'ın düşmanlarını dost edinenler de mümin olarak Allah'ın hitabına konu olmuştur.

“Ey İman Edenler! Niçin yapmadığınız şeyleri söylüyorsunuz.”⁴¹⁶ Allah'ın azarlamasına müstehak olmak büyük günah sebebi olmasına rağmen Allah yine de bu âyetle onlara mümin olarak hitap etmiştir.

“Ey İman Edenler! Öldürülenler hakkında size kısas yazıldı!”⁴¹⁷ Adam öldürme fiili büyük günah olmasına rağmen Allah böyle bir kişiyi, birini öldürse dahi mümin olarak görmüştür.

⁴¹¹ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî'nin Kelâmî Görüşleri*, 190.

⁴¹² Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî'nin Kelâmî Görüşleri*, 189.

⁴¹³ en-Nisâ, 4/48.

⁴¹⁴ el-Hucurât, 49/9.

⁴¹⁵ el-Mümtehine, 60/11.

⁴¹⁶ es-Saff, 61/2.

⁴¹⁷ el-Bakara, 2/178.

“Ey İman Edenler! Hâlis bir şekilde tövbe ederek Allah’ı hatırlayın.” Allah bu âyette müminlerin günah işlemelerine rağmen onları mümin olarak sayılmıştır.

Rasulüllah (as.) bir defasında şöyle buyurmuştur: *“Allah dışında bir ilâhın olmadığını, Hz. Peygamberin O’nun elçisi olduğunu kabul eden ve bunu diliyle söyleyerek vefat eden bir kimse kesinlikle cennete girecektir. Ebu Zerr el-Gıfârî: Evlilik dışı ilişki yaşamış veya birinin malını çalmışsa da mı? diye sormuş. Rasulüllah (as.) da: “Evet, evlilik dışı ilişki yaşamış veya birini malını çalmışsa bile cennete girecektir” şeklinde karşılık vermiştir.*⁴¹⁸ Hadiste görüldüğü üzere Efendimiz (as.) kişinin büyük günah işlese dahi mümin olarak cennete girebileceğini söylemiştir. Bu hadis Hâris el-Muhâsibî’nin büyük günah işleyen kişilerin iman dairesi içerisinde sayılıp mümin olduğu görüşüne delil konumundadır.

Mu‘tezile, Hâris el-Muhâsibî’nin Allah’ın büyük günah işleyen kişileri bağışlayabileceğini ve kesinlikle cehenneme gitmeyeceğini söylediğinden dolayı onun Allah’ın sıfatlarını ve verdiği haberleri neshettiğini söylediler. Hâris el-Muhâsibî ise onların bunu söylerken Allah’ın bir âyette birbirlerinin kanını dökeni, hayasızlık yapanı, içki içeni ve zorla yetimin malını gasp eden cezalandıracağını söyledikten sonra onlar arasında hiçbir ayırım yapmamalarından dolayı Mu‘tezile’nin sapık bir düşüncenin içinde olduğunu söylemiştir.⁴¹⁹

Hâris el-Muhâsibî, büyük günah işleyenin mümin olamayacağını söylemelerinden dolayı Mu‘tezile’yi şöyle eleştirmektedir: Onların bu görüşleri, daha önce Hâricîler’in de dedikleri gibi mesnetsiz bir görüştür. Onların ya hep birlikte ehli hakkın sözüne dönerek günahında ısrar eden kişilere Allah’ın azap edeceğine inananlardan olmaları gerektiğini yahut da yanlış peşinden koşanlardan olacaklarını söylemiştir.⁴²⁰ Hâris el-Muhâsibî, Mu‘tezile’nin yanlış kişilerin görüşlerine katıldıklarından dolayı büyük günah konusunda tutarlı bir görüş sergilemediklerini dile getirmektedir.

Mu‘tezilî bilginler, “Allah’ın büyük günah işleyenleri azaba çarptıracağım dedikten sonra onları bağışlaması mümkün olsaydı Allah’ın kâfirleri de bağışlaması mümkün olurdu. Çünkü Allah, kâfirler için “ben onları cezalandıracağım” ibaresini kullandığını bundan kastının ise kâfirlerin cezasının cehennemde ebediyen kalmak olacağı anlaşılır. Hâris el-Muhâsibî bu söylemler üzerine Mu‘tezile’nin kıyastan anlamadığını ve alakasız bir kıyas yaptığı söyleyerek onları tenkit etmiştir. Hâris el-Muhâsibî, bir konuda hüküm verirken illetin sağlam olması

⁴¹⁸ Mustafa Türkgülü, “Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkındaki Kelâmı Tartışmalar”, *Diyanet İlmî Dergi*, (Aralık 2000), 36/4, 85.

⁴¹⁹ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 195.

⁴²⁰ İşler, *Muhâsibî ve Fehmu’l Kur’ân*’ı, 127.

gerektiğini ve tek bir âyete göre değil âyetleri genel değerlendirerek hüküm verilebileceğini vurgulamıştır. Ancak Mu‘tezile’nin bu kuralı uygulamadığını söylemiştir.⁴²¹

Hâris el-Muhâsibî, Mu‘tezililere göre büyük günah işleyen kişilerin cehennemlik oldukları için Allah’tan ümidini kesenler olduğunu, küçük günah işleyenlerin veya günahsızların Allah’tan ümidini kesmeyip rahmetini umanlar olduğunu söylemektedir. Bu yüzden Mu‘tezile’ye göre kişinin Allah’tan korkmasına ve günahlarının bağışlanmasını dilemesine gerek yoktur. Halbuki kişinin büyük günah da işlese Allah’tan ümidini kesmemesi onun rahmetini umması gerekmektedir.⁴²²

Hâris el-Muhâsibî, Mu‘tezile hakkında şöyle diyor: Mu‘tezile’ye büyük günah işleyenin tövbe etmemesi halinde Allah’ın onları affedip affetmeyeceğini sorsak “hayır” cevabını verirler. Çünkü Mu‘tezile’ye göre kişinin tövbe etmeden Allah’ın affını umması demek Allah’ın va‘idinden ve doğruluğundan şüphe etmek demek olup Allah’tan va‘dinin aksine bir şey yapmasını istemek olur. Hâris el-Muhâsibî ise Mu‘tezile’nin verdiği bu cevaplara karşı çıkarak şöyle der. Sizin dediklerinize göre büyük günah işleyenin Allah’tan korkmasının yanlış olacağı anlamı çıkar. Lakin bu yanlış bir düşüncedir.⁴²³ Çünkü Hâris el-Muhâsibî, kulların hatalarından dolayı günahlarının affedilmesi için Allah’tan ümitvâr olduklarını bundan dolayı büyük günah işleyen kişinin cehennemlik olmayacağı ihtimalinin doğacağını ve kendilerine af kapısının sürekli açık olduğunun anlaşılabileceğini söyler. Bu durumda Allah dilerse, kullarını büyük günahları sebebiyle bağışlayacak ise buradan da o kimselerin affedilenler içerisinde olacakları ve bundan dolayı mümin olabilecekleri hükmü verilebilir.

Hâris el-Muhâsibî, kullardan büyük günah işlemiş ancak hatasını anlayıp pişman olup tövbe etmiş ama küçük günahlarda da ısrarcı olan kimselerin işlediği büyük günahların, kulun tövbe etmesinden dolayı affedilebileceğini lakin işlediği küçük günahlardaki ısrarı sebebiyle azap göreceğini söylemiştir. Büyük günahları olan bir kulun bu günahlarından tövbe etmeden ölmesi durumunda ise sadece küçük günahlarının affedileceğini söylemektedir.⁴²⁴

Muhâsibî, Mu‘tezile’nin büyük günah işleyenlere cehennemi vacip kılan âyetlerin zâhirî anlamını terk edenleri ayıpladığını ancak bunun karşısında şirk dışındaki günahların tamamını istisna etmek suretiyle zâhirî anlamı terk ederek büyük günah işleyenleri iman dairesinde saymadıklarını söylemektedir. Böyle yapmak suretiyle onların işlerine nasıl geliyorsa ona göre

⁴²¹ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 196.

⁴²² İşler, *Muhâsibî ve Fehmu’l Kur’ân’ı*, 130.

⁴²³ İşler, *Muhâsibî ve Fehmu’l Kur’ân’ı*, 129.

⁴²⁴ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 335.

hüküm vermekte olduklarını ifade etmektedir. O, Allah Teâlâ'nın azabının büyük günahlarda ısrar edenlere olacağını, tövbe edenleri kapsamadığını ve Mu'tezile mensuplarının da bunu bir gün anlayacaklarını söylemiştir.⁴²⁵

Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyenler Allah'ın kendilerini affetmesini caiz görmezler. Bir kimse büyük günahlardan sakınır da küçük günahlarında ısrarcı olursa bu kimsenin korku ve ümit halinde olmaması durumunun kendisine haram olduğunu düşünürler. Çünkü onlar günahta ısrarcı olduğu için kesinlikle cezaya çarptırılacaklardır. Hâris el-Muhâsibî ise onların bu iddialarının tamamen yersiz olduğunu ve bu iddiaların Kur'ân, sünnet ve icmâya ters olduğunu düşünmektedir.⁴²⁶

Özet olarak mezheplerin mürtekeb-i kebireyi farklı kategorilerde değerlendirmelerinin temel sebebi, iman tanımlarının birbirinden farklı olmasıdır. Ameli imanın zorunlu bir parçası olarak kabul eden Hâricîler ve Mu'tezile için amelin yokluğu, imanın da yokluğunu zorunlu olarak gerektirmektedir. Fakat Ehl-i Sünnet âlimlerine göre amel, imanın zorunlu bir parçası olmayıp yalnızca neticesidir. Yani amel imanın mevcudiyetiyle anlam kazanır.⁴²⁷ Büyük günah meselesinde Mu'tezile'nin söylediği gibi Kur'ân'da amelin iman ile birlikteliğine dair de referanslar⁴²⁸ bulunmaktadır. Ancak bu âyetler genel olarak değerlendirildiğinde büyük günah işleyen mûmin-kâfir arasında bir konumda kalamayacağı ve böyle bir kişinin mûmin statüsünde kabul edilmesinin uygun düşeceği de tespit edilebilir. İnsan beşerî özellikleri itibarıyla günah işlediğinde her ne kadar Allah'ın emrine muhalif davranmış olsa bile kalbindeki imanı sebebiyle Allah'tan korkup ondan çekinmesi ve affedileceği umidini taşıması onun ebedi cehennemde kalmayı hak etmediğinin göstergesi olarak görülebilir.

3.8. Cennet ve Cehennem (Va'd ve Va'id)

Sözlükte “ileride gerçekleştirilecek bir şeye dair söz verme-uyarma, tehdit” gibi anlamlara gelen ve mastar olarak kullanılan va'd, “iyilik”; va'id ise “kötülük ve ceza” demektir.⁴²⁹ Kâdî Abdülcebâr, va'di şöyle tanımlamaktadır: Gelecekte başkasına bir yarar sağlamayı veya bir zararı engellemeyi içeren her türlü haberdur.⁴³⁰

⁴²⁵ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 336.

⁴²⁶ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 339.

⁴²⁷ Işık, *İman Amel İlişkisi Bakımından Büyük Günah İşleyenlerin Durumu*, 68.

⁴²⁸ Meryem, 19/96.

⁴²⁹ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürcanî, *Tarifat*, çev. Arif Erkan, 248; Sönmez Kutlu, “Va'd ve Va'id”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/414.

⁴³⁰ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, 134.

Ahirete inanan tüm insanları ilgilendiren Allah'ın va'd ve va'idi olan cennet ve cehennem, inananların oraya girebilmek için gayret gösterdiği ve oradaki azabı tatmamak için elinden geleni yaptığı önemli iki mekandır. Allah Teâlâ ilâhi adaletiyle dünya hayatındayken kendisine inananları cennete, inanmayanları ise cehenneme koyacağını bildirmiştir.⁴³¹

Mu'tezile'ye göre Allah, insana iyiyle kötüyü birbirinden ayırt etmeye yarayacak bir akıl vermiştir. Buna ilave olarak kendi seçimine göre hayır ve şerri işlemesini sağlayacak bir de kudret vermiştir. Allah, insana verdiği akıl ve iradenin sağladığı yetenek sebebiyle onu yaptıklarından sorumlu tutmuştur. Bundan dolayı insanlar yaptıklarına uygun olarak Allah tarafından mükâfatlandırılır veya cezalandırılır. Sahip oldukları imkân ve kabiliyetlerden dolayı da Allah karşısında herhangi bir mazeret sunamazlar.⁴³² Hâris el-Muhâsibî ise bunun üzerine Allah eğer azabı hak edenlerin kimisine azap etmeyi murat ederse onun bu tavrı adaleti gereği olur. Ama onlar içerisinde azap edilmeyi hak edenlerden bir kısmını affederse bu da Allah'ın lütfundandır. Bu düşünceleriyle Hâris el-Muhâsibî'nin Mu'tezile'nin karşısında olup Ehl-i Sünnet'in yanında olduğu tahmin edilebilir.⁴³³

Mu'tezile'ye göre Allah, bizi meşakkatli fiilleri yapmakla sorumlu tutmuştur. Bu fiillerin sonucunda adaleti gereği bizleri ödüllendirmesi gerekir. Eğer Allah va'd'inden cayarsa hâşa zalimlik yapmış olur ki bu da Allah hakkında söz konusu olamaz. Mu'tezile'ye göre itaat eden kullara sevap vermek, isyan edene de azap etmek Allah'ın üzerine vaciptir.⁴³⁴ Muhâsibî ise Allah için bir vucûbiyetin caiz olamayacağını savunmuştur. Çünkü Allah'ın, fiillerini dilediği şekilde yapan ve en mükemmel varlık olması gerçeğiyle onların bu iddiaları uyuşmaz. Ehli Sünnet âlimlerine göre Allah'a vucûp isnat etmek O'nun gücünü ve iradesini kısıtlayıp O'nu bir fiili yaptırmaya mahkûm konumuna düşüreceğinden dolayı doğru değildir.⁴³⁵

Mu'tezile, "Allah, günahkârların ateşten çıkmayacağını"⁴³⁶ haber verdi. Siz ise Allah'ın, bazı mümin günahkârları ateşte yaktıktan sonra cennete koyacağını söylediniz"⁴³⁷ şeklinde bir iddiada bulunmaktadır. Bu iddia üzerine Muhâsibî ise Allah'ın, azabı hak eden kullarına adaletiyle dilerse azap edebileceğini dilerse de bazı kullarını rahmeti gereği affedebileceğini

⁴³¹ İbrahim Toprak, *Cennet ve Cehennem Ebediliği*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 14.

⁴³² Orhan Aktepe, "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'id İlkesi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 9/1, (2011), 161.

⁴³³ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 334.

⁴³⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, 61.

⁴³⁵ Orhan Şener Koloğlu, *Kâdî Abdülcebbar'da Adalet Anlayışı*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 121.

⁴³⁶ Mâide, 5/37.

⁴³⁷ İşler, *Muhâsibî ve Fehmü'l-Kur'ân*'ı, 120.

söyleyerek Mu‘tezile’ye karşılık vermiştir.⁴³⁸ Ehl-i Sünnet’e göre Allah, kendisine ortak koşmak dışında hata sebebiyle veya istemeyerek kişi günah işlediğinde bu kişileri dilerse lütfu gereği affedebilir. Kişi kul hakkı gibi büyük günah işlemiş ise günahı kadar cehennemde yanar. İmanından ötürü cezasını çektikten sonra cennete girer.⁴³⁹

Mu‘tezile’nin bir başka iddiası şudur: “Sizler Allah’ın azap edeceğim, cehennemde yakacağım dediği haberleri neshettiğini ve va‘îdinden caydığını söylediniz.”⁴⁴⁰ Bu iddia üzerine Hâris el-Muhâsibî, Allah’ın tevhit ehlinin azaba uğrayacağına dair verdiği hükmün hususi olduğunu ve umuma delalet etmediğini dile getirmiştir.⁴⁴¹ Örnek olarak da şu âyeti vermiştir. “Şüphesiz ki Allah yetim malı yiyene, zina edene... azabı farz kılmıştır”⁴⁴² âyetinde eğer Allah genel anlamda cezalandırmayı isteseydi cezayı hak edenlerin bir kısmını affedip bir kısmını affetmezdi. Bu çerçevede Hâris el-Muhâsibî, Allah’ın kullarını hatalarından dolayı affedebileceğini söyleyerek Allah’ın yapacağım dediği bir şeyden vazgeçtiğini değil lütfu keremiyle kullarını affedebileceğini belirterek Mu‘tezile’ye cevap vermiştir.⁴⁴³ Va‘d ile ilgili âyetler şunlardır:

“Allah, iman edip faydalı işler yapanlara vaatte bulunmuştur ki; onlar için mağfiret ve büyük bir kazanç vardır.”⁴⁴⁴

“Allah’ın kullarına söz verdiği ve onların algılarının üstünde bir yer olan adn cennetlerine gireceklerdir.”⁴⁴⁵

“Allah onların içlerinden iman edip dünya ve ahiret için faydalı işlerle meşgul olanlara tarafından bir af ve büyük kazançlar va‘d etmektedir.”⁴⁴⁶

“Katımızdan kendilerine iyi bir son uygun görülmüş olanların durumuna gelince bunlar cehennem azabından uzak tutulurlar.”⁴⁴⁷

“Rabbimiz! Sen, insanoğlunu ileride asla şüphe olmayan bir günde mutlaka topyekûn bir arada bulunduracaksın! Doğrusu Allah, va‘dinden dönmez.”⁴⁴⁸

⁴³⁸ İşler, *Muhâsibî ve Fehmu’l-Kur’ân*’ı, 119.

⁴³⁹ Cihad Tunç, “Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, (1978), 339.

⁴⁴⁰ İşler, *Muhâsibî ve Fehmu’l-Kur’ân*’ı, 120.

⁴⁴¹ Tüccar, Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri, 123.

⁴⁴² en-Nisâ, 4/10.

⁴⁴³ Tüccar, Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri, 197.

⁴⁴⁴ el-Mâide, 5/9.

⁴⁴⁵ Meryem, 19/61.

⁴⁴⁶ el-Fetih, 48/29.

⁴⁴⁷ el-Enbiyâ, 21/101.

⁴⁴⁸ Âli İmrân, 3/9.

“Rabbimiz! Peygamberlerin vasıtasıyla va‘dettiğin mükâfatlardan bize de ikram et; öbür âlemde bizi alçaltılmış bir duruma düşürme! Şüphesiz sen asla va‘dinden caymazsın!”⁴⁴⁹

“İman edip sâlih ameller işleyenleri, altlarından nehirler akan, orada sonsuza kadar durabilecekleri cennetlere yerleştireceğiz. İşte bu, Allah’ın kesin olacak va‘didir. Allah’tan daha iyi vaatte bulunan kim olabilir?”⁴⁵⁰

“Nûh Rabbine nida edip: “Rabbim! Muhakkak ki evladım benim ailemdendir. Senin sözün de kesinlikle gerçektir. Ve sen hüküm verenlerin en hayırlısısın!” dedi.”⁴⁵¹

“Hesaplar görülüp iş bitirilince şeytan şöyle der: “Allah size gerçekleşmesi kesin olan bir vaatte bulundu; ben de size öylesine vaatte bulundum fakat sözümde durmadım. Aslında benim size istediğimi yaptıracak bir kuvvetim de kalmamıştı. Sadece ben sizi Allah’ı reddetmeye davet ettim, siz de bana katıldınız. Öyleyse beni ayıplamayın da kendinizi ayıplayın. Bugün ben sizin feryadınıza yetişemem. Siz de benim feryadıma yetişemezsiniz. Dünyada iken beni Allah’a ortak tanımış olmanızı da reddediyorum. Elbette zâlimlere can yakıcı bir azap vardır.”⁴⁵²

Ve şöyle derler: “Rabbimiz, şüphesiz sen her türlü noksanlıktan pak ve yücesin. Eğer Rabbimiz bir şey vadetmişse, o mutlaka gerçekleşir.”⁴⁵³

“Oralar adn cennetleridir ki, Rahmân o cennetleri kullarına, o kullar, onları görmeden ve akıl ve idraklerinin ötesinde olarak vadetmiştir. Hiç şüphesiz Allah’ın va‘di gerçekleşecektir.”⁴⁵⁴

Va‘id ile ilgili âyetler şunlardır:

“Bir de senden çabucak gerçekleşmesi için bir ceza istiyorlar. Hâlbuki Allah kesinlikle va‘dinden vazgeçmez.”⁴⁵⁵

“Eğer söyledikleriniz doğruysa ne zaman meydana gelecek şu dediğiniz kıyamet? diyorlar.”⁴⁵⁶

“Onlara vadettiğimiz cezanın bazısını sana göstersek de (göstermeden) senin ruhunu bedeninden çıkartsak da senin görevin sadece hakikati bildirmektir. Hesap görmek ise bize aittir.”⁴⁵⁷

⁴⁴⁹ Âli İmrân, 3/194.

⁴⁵⁰ en-Nisâ, 4/122.

⁴⁵¹ Hûd, 11/45.

⁴⁵² İbrâhîm, 14/22.

⁴⁵³ el-İsrâ, 17/108.

⁴⁵⁴ Meryem, 19/61.

⁴⁵⁵ el-Hac, 22/ 47.

⁴⁵⁶ Yûnus, 10/48.

⁴⁵⁷ er-Ra’d, 13/40.

“Siz ve Allah’ın dışında taptığınız şeyler cehennem yakıtısınız. Hepiniz oraya gireceksiniz.”⁴⁵⁸

“Bunun ardından İsrâiloğulları’na şöyle buyurduk: “Firavun ve ordusunun helâkinden sonra o topraklara siz yerleşin. Zaten hesap vakti gelince hepinizi toplayıp bir araya getireceğiz.”⁴⁵⁹

“Bu, Allah’ın verdiği sözdür. Allah sözünden asla dönmez ve onu yerine getirmede kusur etmez. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler.”⁴⁶⁰

“Artık ne desek boş! Hakkımızda Rabbimizin azap sözü kesinleşmiş bulunuyor. Hiçbir çıkış yolu yok; günahlarımızın cezasını mutlaka çekeceğiz.”⁴⁶¹

Va’d ve va’id ile ortak kullanılan âyetler şunlardır:

“Hepinizin varacağı yer ancak onun yanıdır. Allah, bunu bir hakikat olarak vadetmiştir. Muhakkak O, ilk yaratmayı yapar, daha sonra iman edip güzel işler yapanları adaletle ödüllendirmek için yaratmayı bir daha yineler. İnkâr edenlere gelince onlar için fazlasıyla sıcak sudan bir içecek ve acı verici bir eziyet vardır.”⁴⁶²

“Bilesiniz ki, göklerde ve yerde olanların tamamı Allah’ındır. İyi bilesiniz ki, O’nun va’d i (kıyamet günü) haktır. Fakat onların çoğu bunu bilmez.”⁴⁶³

“Zülkarneyn: “Bu set, Rabbimin kullarına bir rahmetidir. Fakat Rabbimin belirlediği vakit gelince onu yerle bir edecektir. Çünkü Rabbimin va’di haktır ve mutlaka gerçekleşecektir” dedi.”⁴⁶⁴

“Rasûlüm! Sen şimdi onların yaptıklarına tahammül et! Allah’ın söz verdiği şey mutlaka gerçekleşecektir. Onları korkuttuğumuz azabın bir bölümünü hayatında sana göstersek de seni daha önce öldürüp yanımıza alsak da sonuçta zâlimler azaptan kurtulamayacaklardır. Çünkü hepsi sonunda bizim huzurumuza geleceklerdir.”⁴⁶⁵

Mu‘tezile, Allah’ın büyük günah işleyenleri cezalandıracağım dedikten sonra onları affetmesinin caiz görülmesi durumunda kâfirleri affetmesinin de caiz olacağını söylemiştir. Muhâsibî ise böyle bir alakasız kıyasın, kıyas kurallarına aykırı olacağını söylemiştir.⁴⁶⁶

⁴⁵⁸ el-Enbiya, 21/98.

⁴⁵⁹ el-İsrâ, 17/104.

⁴⁶⁰ er-Rûm, 30/6.

⁴⁶¹ es-Sâffât, 37/38.

⁴⁶² Yûnus, 10/4.

⁴⁶³ Yûnus, 10/55.

⁴⁶⁴ el-Kehf, 18/98.

⁴⁶⁵ el-Mü’minûn, 23/7.

⁴⁶⁶ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 196.

Muhâsibî, Allah'ın adalet sıfatından dolayı vereceği sevabın bol, azabının ise feci olacağını söylemiştir.⁴⁶⁷

Mu'tezile, büyük günah işleyen kimse affedilmekten veya cezaya çarptırılmaktan dolayı korku veya ümit halinde olursa va'd ve va'idden şüpheye düşmüş olur. Şüpheye düştüğü için ise küfre gireceğini söylemiştir. Hâris el-Muhâsibî onların bu iddialarının kıyas kurallarına aykırı olduğunu ve bu iddiaları kendilerini Kur'an'dan, sünnetten ve icmâdan ayıracağını söylemiştir.⁴⁶⁸ Hâris el-Muhâsibî, azaba çarptırılmaktan korkup mükafatı elde etmeyi düşünmenin kulluğun temelinde olduğunu ve ümit ve korku halinin temelinde de va'd ve va'id düşüncesinin yattığını düşünmektedir.⁴⁶⁹

Mu'tezile'nin yaklaşımında va'd ve va'id konusu ilahî adalet ve buna bağlı olarak da "hüsün ve kubuh", "büyük günah" ve "şefâat"⁴⁷⁰ gibi konularla bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. Adalet hariç diğer ilkeleri aşağıda ayrı birer başlık olarak değerlendireceğimizden dolayı burada sadece adalet ilkesiyle va'd ve va'id ilişkisine değineceğiz.

Mu'tezile'nin adalet ilkesini şöyle özetlemek mümkündür. Mu'tezile'nin adalet ilkesi, onların beş ana prensibi içinde Tevhid ilkesinin ardından yer almıştır ve diğer üç ilkesini de ihtiva eden bir anlayıştır.⁴⁷¹ Kâdî Abdülcebâr adalet ile ilgili olarak şöyle söylemiştir: "Allah âdildir demek, O'nun fiillerinin tümü iyidir, O, çirkin olanı yapmaz, üzerine vacip olanı ihlal etmez anlamındadır."⁴⁷² Mu'tezile'ye göre, Allah güzel olmayan (kabîh) fiillerden münezze olup, onun bütün fiilleri hikmetli, adaletli ve isabetlidir. Bunun neticesinde Mu'tezile, kulların dilediği fiilleri yapabilmesi için bu fiillere ait gücün fiilden önce kendisinde olması gerektiğini ve kul için en mükemmel ve en yararlı olan şeyi (aslah) Allah'ın var etmesinin kendisine zorunlu (vacip) olduğunu söylemektedir.⁴⁷³ Mu'tezile'ye göre itâat eden kişinin Allah tarafından ödüllendirilmesi (va'd), isyankârın da cezalandırılması (va'id) Allah'ın ilâhî adaletinin bir gereğidir.⁴⁷⁴

Mu'tezile, Allah'ın azabı hak eden kullarına va'idi gereği cehennemi vacip kıldığını iddia etmektedir. Muhâsibî ise Allah'ın azabı hak eden kullarının hepsine azap etmeyeceğini çünkü

⁴⁶⁷ Hâris el-Muhâsibî, *Hakkı Arayanlara Nasihatler*, çev. Muhammed Çoşkun, 11.

⁴⁶⁸ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 248.

⁴⁶⁹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 190.

⁴⁷⁰ Aktepe, "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'id İlkesi", 159.

⁴⁷¹ Maksut Çetin, "Mu'tezile'nin Adalet Anlayışı ve Sosyo-Politik Nedenleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 17/53, (Aralık 2013), 399.

⁴⁷² Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, 132.

⁴⁷³ İlyas Çelebi, "Usûl-i Hamse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/211.

⁴⁷⁴ Aktepe, "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'id İlkesi", 159.

“Allah kendisine ortak koşanı bağışlamaz. Bunun dışında dilediğini affeder”⁴⁷⁵ âyeti gereğince azabı hak edenlerden kimisini bağışlayabileceğini söylemektedir. Bu durumun Allah’ın adaletine bağlı lütfu gereği olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷⁶ Hâris el-Muhâsibî, marifetullahı tam anlamıyla kavrayabildiğimiz takdirde Allah’ın kudretinin yüceliğini ve O’nun va’d ve va’îdinin ne anlama geldiğini idrak edebileceğimizi düşünmektedir.⁴⁷⁷

Hâris el-Muhâsibî, Mu‘tezile’nin bu konudaki Kur’ân âyetlerini te’vil etmekten kaçınarak onların zâhirî anlamlarına göre hüküm verdiğini söylemektedir. Onların bu tutumunu izleyip kendi ifadelerini onlara karşı kullanarak Mu‘tezile’yi çıkmaza sokmaya çalışmaktadır.⁴⁷⁸

Mu‘tezile azabı hak eden kişilerin tövbe etseler de Allah’ın va’îdi gereği cehennemlik olacağını söylemektedir. Çünkü Allah Teâlâ’nın, dünyadayken kendisine karşı gelenleri adaletin yerini bulması için ahirette cehenneme atacağını söylediğini düşünmektedirler.⁴⁷⁹ Hâris el-Muhâsibî ise bu iddiaların Kur’ân’a aykırı olduğunu ve onların yanlış hüküm verdiklerini söylemektedir.⁴⁸⁰

Mu‘tezile, Allah’ın adaleti gereği fâcirleri ateşe atacağını söylemesine rağmen Ehl-i Sünnet’in Allah’ın kesin va’îdine karşı görüş ileri sürerek fâcirlerin affedilebileceğini söylemelerinde hata olduğunu düşünmektedir.⁴⁸¹ Hâris el-Muhâsibî ise Hz. Peygamberin verdiği haberlere göre insanlar her türlü fâcirliği yapsalar da Hz. Peygamberi tasdik edenlerin cehenneme gitmeyebileceğini söylemektedir. Peygamberin ümmetine şefâat yetkisini kullanacağını ve onların affolunmalarını sağlayacağını söyleyerek Mu‘tezile’ye karşı çıkmaktadır.⁴⁸²

Mu‘tezile, Ehl-i Sünnet ulemasının Allah’ın va’îdi gereği azap edeceğini ve cehenneme atacağını söylediği haberleri neshettiğini söylemekle ve Allah’ın ilâhi va’îdinden caydığını ileri sürmekle itham etmektedir.⁴⁸³ Hâris el-Muhâsibî ise Allah’ın kullarının hatalarından dolayı adaleti gereği onları cezalandıracağını kabul ettiklerini ancak kullarının zellelerinden dolayı da onları affedebileceğini söylemiştir.⁴⁸⁴

⁴⁷⁵ en-Nisâ, 4/48.

⁴⁷⁶ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 247.

⁴⁷⁷ Hâris el-Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, çev. Muhammed Coşkun, 11.

⁴⁷⁸ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 248.

⁴⁷⁹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 330.

⁴⁸⁰ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 248.

⁴⁸¹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 120.

⁴⁸² Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 334.

⁴⁸³ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 120.

⁴⁸⁴ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 197.

Hâris el-Muhâsibî insanların, Allah'ın va'idine muhatap olmamak için Allah'ın kendilerine verdiği nimetlerin kıymetini bilmesi gerektiğini ve buna göre Allah'ın kendilerine vereceği va'd ve va'idin büyüklüğünü anlamak zorunda olduklarını düşünmektedir.⁴⁸⁵

Mu'tezile, Allah Teâlâ'nın büyük günah işleyenleri ve kâfirleri ilahi adaleti gereği cezalandırmak zorunda olduğunu düşünmektedir. Eğer Allah'ın adalet sıfatı gerçekleşecekse bu kişilerin cehenneme gitmesi gerekir. Ancak bunların affedileceğini iddia etmek Allah'ın adaletinden vazgeçtiği gibi bir anlamı ortaya çıkaracağından ötürü böyle bir şeyin Allah hakkında konuşulmasının uygun olmayacağını düşünmektedir.⁴⁸⁶

Hâris el-Muhâsibî, Allah'ın kıyamet günü va'd ve va'idi gereği kendisine itaatkâr kulları için endişe ve korkudan uzak, mükâfâtı bol şeylerin; Allah'a karşı muhalif olanlar için ise elem verici ve dayanamayacakları bir azabın bekliyor olduğunu söylemektedir.⁴⁸⁷

Hâris el-Muhâsibî, Allah'ın isyan edenleri cezalandıracağını dedikten sonra onlardan kimisini affetmesinin mümkün olabileceğini şu örnekle açıklamaktadır: “Allah Teâlâ ilk kible Mescid-i Aksa'ya yönelerek namaz kılmayı emretmişken daha sonraları Mescid-i Haram'a yönelerek namaz kılmamızı emretmiştir. Bu iki emir de Allah'a aittir. Allah burada ilk söylediği durumdan hata ettiğinden dolayı ikinci bir emir vermiş değildir. Allah farklı iki zaman içerisinde verdiği hükmün birini iptal edip diğerini onun yerine geçirmiştir. Va'd ve va'id konusu da böyledir. Allah'ın ilahi adaleti gereği va'idi gerçekleşir ancak O, kullarından kimilerini lütfu keremi ile affedebilecektir.”⁴⁸⁸

Özet olarak değerlendirmek gerekirse Mu'tezile'nin, va'd ve va'id ilkesini ilahi adaletle ilişkilendirip Allah'ın itaatkârları ödüllendirip isyankârları cezalandıracağını söylemesi gayet normaldir. Ama bunu Allah'a vacip kılması İslâm'ın temel metinlerinde özellikleri ifade edilen Allah anlayışında bir yeri yoktur.⁴⁸⁹ Hâris el-Muhâsibî Mu'tezile'nin bu düşüncesinin yanlışlığını ortaya koyarak onlara Allah'ı çok iyi tanıdığımızda Allah'ın va'd ve va'idinin hakikatini kavrayabileceğimizi söylemektedir. Aynı zamanda Allah'ın sadece adalet sıfatını göz önüne alarak diğer sıfatlarını göz ardı edip günah işleyenleri direk cehenneme atmayı Allah hakkında vacip kılmanın Allah'ı bir anlamda kısıtlamak olacağından dolayı bu durumun O'nun şanına yaraşmayacağını söylemiştir.⁴⁹⁰ Bizim kanaatimize göre Mu'tezile va'd ve va'id

⁴⁸⁵ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 211.

⁴⁸⁶ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 248.

⁴⁸⁷ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 258.

⁴⁸⁸ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan, 322.

⁴⁸⁹ Aktepe, “Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'id İlkesi”, 176.

⁴⁹⁰ Hâris el-Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, çev. Muhammed Coşkun, 11.

konusunu değerlendirirken sadece Allah'ın adalet sıfatını göz önüne alarak günah işleyen kimseler hakkında kesin hüküm vermiştir. Lakin va'd ve va'îd konusu yalnızca adalet sıfatına indirgenerek açıklanacak bir konu değildir. Eğer konuyu böyle anlamaya çalışırsak Allah'ın lütufkâr, rahmân, rahîm ve affedici olduğunu ötelemiş oluruz. Böyle bir yaklaşım ile Allah'ı hem sıfatlarında eksik tanımlamış hem de kulların cennete gitme ihtimallerinden bir tanesini ihmal etmiş oluruz. Diğer yandan Hâris el-Muhâsibî'nin görüşlerini incelediğimizde O'nun Allah'ın adalet sıfatı ile latif sıfatını bir arada değerlendirdiğini, sıfatlardan birine aşırı vurgu yaparak diğerini göz ardı edip hüküm vermekten kaçındığını görüyoruz.

3.9. Şefâat

Sözlükte şefâat, tek olanı çift hale getirmek demektir. Aracılık istemek anlamında da kullanılmaktadır. Terim anlamı ise Hz. Muhammed'in ve kendilerine hak tanınan bazı sâlih kimselerin ahirette müminlerin affedilmesi için rablerinden bir dilekte bulunmasıdır.⁴⁹¹

Şefâat kelimesiyle yakın anlamlarda kullanılan vesile kavramı, sâlih amelleri veya bazı kişileri aracı edinerek Allah'a yakın olmaya çalışmak ve O'ndan dilekte bulunmak anlamına gelmektedir.⁴⁹² Birbirleriyle yakın anlamlarda kullanılan bu kelimeler “bir başkasından diğer bir kişi için kesinleşmiş olan bir zararın giderilmesi ve bir hayrın gerçekleşmesi için yalvaran bir dille talepte bulunma” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁴⁹³ Genel olarak şefâat, ahirette hesapların görüleceği gün kendilerine müsaade edilen şahısların, günahkârların affedilmesi için Allah'tan talepte bulunmasıdır.⁴⁹⁴

Cahiliye döneminde müşrikler ve Ehl-i Kitaptan olanlar, kendi dini tasavvurları doğrultusunda Allah'a şirk koşarak şefâate nail olacaklarını iddia etmişlerdir. Allah Teâlâ ise Kur'an'da şefâatin olacağının hak olduğunu ama bu durumun onların tasavvur ettikleri şekilde değil de Allah'ın iznine bağlı olarak gerçekleşeceğini belirtmiştir.⁴⁹⁵

Mu'tezile ile diğer mezhepler arasında şefâat konusundaki farklılığın temel sebebi büyük günah işleyen kimselerin konumu sorunudur.⁴⁹⁶ Şefâat meselesinin tartışma gündemine girmesi, Hâricîler'in hakem olayı sonrasında ameli imandan bir cüz olarak kabul etmeleri ve

⁴⁹¹ Mustafa Alıcı “Şefâat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/411.

⁴⁹² Yusuf Şevki Yavuz, “Teveşül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/6.

⁴⁹³ Ramazan Yiğit, *Râzî Tefsirinde Şefâat Kavramı*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 11.

⁴⁹⁴ Cürcanî, *Tarîfat*, çev. Arif Erkan, 167.

⁴⁹⁵ Mehmet Seyid Gecit, “Mu'tezile'nin Şefâat, Nesih ve Keramet Konularındaki Âyetlerle İlgili Te'villerinin Analizi”, *Genç Müttefikler Dergisi*, 1/4, 188.

⁴⁹⁶ Ahmet Erkol, “Mu'tezilî Düşüncede Dinamizm”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/ 10, (2015), 94.

hatalarından pişman olmadan ölen büyük günah sahiplerinin iman çizgisinden çıkıp kâfir olacağını benimsemeleri ile başlamıştır. Hâricîler, hakem olayının ardından büyük günaha dalıp da yaptığı hatadan dolayı pişman olmadan ölen kişilerin dinden çıkacaklarını, sonsuza kadar cehennemde kalacaklarını, orada eziyet çekeceklerini, onlar için Allah'ın affının ve Hz. Peygamber'in şefâat etmesinin geçersiz olacağını ileri sürmüşlerdir. Böylece şefâat meselesi bu olaylarla beraber ilk kez gündeme gelmiştir.⁴⁹⁷

Bu açıdan değerlendirildiğinde Mu'tezile âlimlerinin Hâricîler'den etkilenecek büyük günah işleyen kimselerin Allah'ın şefâatine erişemeyeceği konusunu gündeme getirdikleri anlaşılmaktadır. Böylelikle şefâat konusu Mu'tezile tarafından bir inanç problemi olarak İslâm düşüncesi dünyasındaki tartışmaların temel başlıklarından biri haline getirilmiştir.⁴⁹⁸

Mu'tezile, Hâricîler'in ameli imandan bir cüz olarak benimseyen ve büyük günah işleyen mümin kimseleri, dinden çıkmış olarak gördüklerini söylemektedir. Mu'tezile bu konuda onlardan ayrılarak böyle bir kimsenin getirdiği şehâdet ve yaptığı iyiliklerinden dolayı ona kâfir veya mümin denilemeyeceğini ve onun bu ikisinin ortasında bir yerde (el-menziyetü beyne'l menzileteyn) bulunduğunu savunmuştur. Mu'tezile'ye göre böyle bir kimse ölünceye kadar iman ile küfür arasında bir konumda anılır. Eğer tövbe ederse iman dairesine girmiş olur ancak tövbe etmeden ölürse kâfir olarak ölmüş olur ve ebediyen cehennemde kalır.⁴⁹⁹

Mu'tezile, sistemini tevhid ilkesi çerçevesinde geliştirdiğinden dolayı Allah'ın ezeliyeti dışında O'na çeşitli sıfatlar atfedildiği takdirde birden çok ezeli varlığın olduğunu onaylamış olacağımızı düşünmektedir. Bu durum birden fazla kadîmin kabul edilmesinden dolayı Allah'ın birliği ilkesine aykırıdır. Mu'tezile'nin tenzih eksenindeki aşırı hassasiyeti, onları bu görüşe aykırı gibi görünen her şeyi reddetmeye veya bilinen anlamların dışında manalara göre yorumlamaya götürmüştür. Böylelikle şefâat etmeyi ilahlığa ortak olmak şeklinde yorumlayıp böyle bir durumun Allah'a şirk koşturmak anlamına geleceğini söylemişlerdir.⁵⁰⁰

Mu'tezile, şefâat konusunu el-va'd ve'l-va'id penceresinden değerlendirerek Allah'ın mükâfat ve ceza vereceği amelleri önceden Kur'ân'da beyan ettiğinden dolayı ahirette buna göre muamele etmekten geri durmayacağını savunmuşlardır. Onlara göre Allah, adalet ilkesi çerçevesinde insanların bu dünyada yapıp ettiklerinin bir karşılığı olarak iyileri ödüllendirip

⁴⁹⁷ Mehmet Taşdelen, "Mu'tezile'de Şefâat Anlayışı", *Sosyal Bilimler Dergisi*, (Aralık 2015), 5/10, 86.

⁴⁹⁸ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, (İstanbul: Damla Yayınevi, 1985), 175.

⁴⁹⁹ Ahmet Ak, *Mâtürîdî Âlimlerine Göre Şefâat İnancı*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2016), 12; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, 688.

⁵⁰⁰ Taşdelen, "Mu'tezile'de Şefâat Anlayışı", 88.

kötüleri cezalandıracağından dolayı ahirette şefâat söz konusu olmayacaktır.⁵⁰¹ Çünkü Allah'ın ödüllendirmesinin va'd, cezalandırmasının va'id olduğu Kur'an ile de sabit olup bu durumun akıl ile de çelişmediği kanaatindedirler.⁵⁰²

Mu'tezile âlimlerinden Ebû Hâşim el-Cübbâî, şefâati va'd ve vâ'id ilkesine göre yorumlayarak şefâatin cehennemdekilerin affedilmesi şeklinde değil de cennette olanların Allah katındaki derecelerinin artırılması şeklinde olabileceğini savunmuş bu sayede en azından şefâatin geçerli olduğu bir teori geliştirmiştir.⁵⁰³

Mu'tezile, "(Rasûlüm!) Onlarla ilgili kesin cezaya çarptırılacağı kararı gelen kimseyi yani ateşe atılacak olan kimseyi sen mi temize çıkaracaksın!"⁵⁰⁴ ve "Melekler, Allah'ın izin verdikleri haricinde bir kimsenin bağışlanmasını dileyemezler"⁵⁰⁵ âyetlerini kendilerine delil göstererek günahkâr kimselere azabın devamlı olması gerektiğini söylemiştir. Devamında Hz. Peygamber dahi zâlimleri affetmeye girişirse bu, onun Allah'tan daha kuvvetli ve daha merhametli olduğu manasına gelir ki bu durumun imkânsız olduğunu savunur.⁵⁰⁶ Böyle bir şey gerçekleşmeyeceğine göre şefâat diye bir şeyin olmadığını veya şefâatin bu anlamların dışında bir manalara geleceğini söylerler.

Hâris el-Muhâsibî, Mu'tezile'nin Hz. Peygamberin ümmetine şefâat etmesinin imkânsız olduğunu söylemesi üzerine onların bu sözlerinin Hz. Peygamberin şu hadisine ters olduğunu delil getirmektedir: "Sıratı ilk geçecek olan benim. Allah cehennemden çıkmaları gerekenlerin çıkışıyla ilgili hükmü verince peygamberlere şefâat etmelerini emreder. Onlar şefâat edecekleri kişileri nişanlarından tanırırlar."⁵⁰⁷ Hâris el-Muhâsibî, buradan da anlaşılacağı üzere Hz. Peygamberin şefâat etmesini reddetmenin onun getirdiği haberleri reddetmek olacağından ötürü Mu'tezile'nin yanlış hüküm verdiğini söylemektedir.⁵⁰⁸

Mu'tezile'ye göre kulların fiillerinin yaratıcısı olan Allah'ın adaleti gereği iyilik yapanı mükâfatlandırması, kötülük yapanı ve günahkârı ise cezalandırması O'nun adaletinin bir gereğidir. O kimseyi istikametinden saptırmaz. Böylece Allah mümin kullarına verdiği sözüne

⁵⁰¹ Mustafa Bilgin, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991), 34.

⁵⁰² Murat Serdar, *Kelâm Tarihi*, (Kayseri: Kelâmiyât Yayınları, 2012), 218.

⁵⁰³ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, 690.

⁵⁰⁴ ez-Zümer, 39/19.

⁵⁰⁵ el-Enbiya, 21/28.

⁵⁰⁶ Ebu'l Mu'in en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm fî 'Akâid-i Ehli'l-İslâm*, (Konya: Matbaatu Meşriki'l-'İrfân, 1910), 397.

⁵⁰⁷ İsmet Uçma, *Kur'an ve Sünnette Şefâat Kavramı*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986), 40.

⁵⁰⁸ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, çev. Veysel Akdoğan, 249.

uymak ve kâfire verdiği azap tehdidini de yerine getirmek zorundadır. Durum böyle olunca şefâat diye bir uygulamanın söz konusu olamayacağı ortaya çıkar.⁵⁰⁹

Mu‘tezile, kulların yaptıkları günahlardan dolayı Hz. Peygamberin Allah’tan şefâat ummasının haram olduğunu söylemektedir. Hâris el-Muhâsibî ise onların bu görüşlerinde hata ettiklerini ve İslâm ümmetin hepsinin Hz. Peygamberin şefâatini umduklarını söylemektedir.⁵¹⁰

Mu‘tezile’nin şefâatle ilgili görüşüne delil getirdiği âyetlerden bazıları şunlardır:

“Hem öyle bir zamandan kaçının ki, o zaman biri diğerinin yerine ceza çekemez, kimse bağışlanamaz, kimse bir kurtuluş bedeli ödemez ve hiç kimsenin yardımcısı da yoktur.”⁵¹¹

“Onlara Allah dışında bir dost ve bağışlayıcı yoktur. Allah’ın karşısında bulunmaktan sakınanları, Rablerine karşı gelmekten çekinmeleri için onları Allah’ın âyetleri ile uyar.”⁵¹²

“Rasûlüm! Onları yaklaşan o kıyamet günüyle korkut! O vakit insanlar kederlerini dehşet içinde yutkunurlarken yürekler gırtlaklara dayanır. Artık zalimler için bir dost ve günahlarının bağışlanmasını dileyen yoktur.”⁵¹³

“Allah, ilk yoktan yaratmayı yapar sonra kıyamette o yaratmayı yineler. Ardından sadece Allah’ın huzuruna götürüleceksiniz. Mahşer gününde, suçluları hüsrân içinde ve perişan bir halde bulursun.”⁵¹⁴

Hâris el-Muhâsibî’nin Kur’ân’dan şefâatle ilgili delillerinin bazıları şunlardır:

“Artık şefâat edenlerin şefâati onlara bir fayda vermeyecektir.”⁵¹⁵

“Gökyüzünde birçok melekler bulunur ki; onların birine mağfiret dilemesi, Allah’ın şefâat edilmesini istediği ve hoşnut olduğu kullarının hâricinde kimseye fayda sağlamaz.”⁵¹⁶

“Ben Allah’ı bırakıp da ondan başka tanrılar mı edineyim? Şayet O Rahman, bana bir keder vermek istese Allah dışındaki putların bana ne bir şefâati ne de bir yararı olur ve onlar beni temize çıkaramazlar.”⁵¹⁷

⁵⁰⁹ Mustafa Öztürk, *Mu‘tezile ve Tefsir*, Marife, (Aralık 2003), 3,101.

⁵¹⁰ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 133.

⁵¹¹ el-Bakara, 2/48.

⁵¹² el-En’âm, 6/51.

⁵¹³ el-Mü’min, 40/18.

⁵¹⁴ er-Rûm, 30/12-13.

⁵¹⁵ el-Müddessir, 74/48.

⁵¹⁶ en-Necm, 53/26.

⁵¹⁷ Yâsîn, 36/23.

“Kıyamet günü, Rahman’ın müsaade ettiği ve kendisinden hoşnut olduğu kimselerin dışında kimsenin kimseye şefâati yarar sağlamaz.”⁵¹⁸

“İşte bu yüzden bizim şefâatçilerimiz yok. Bize yardım edecek dostumuz da yok. En azından dünyaya geri gönderilsek de iman edenlerden olsak.”⁵¹⁹

“Allah’ı terk edip de inandıkları şeyler kıyamette onlara şefâat edemezler. Lakin o gün, doğruyu bildikleri halde onu açığa çıkaranlar şefâat edebilirler.”⁵²⁰

“Kim hayırlı bir şeye arabuluculuk yaparsa, o kişiye bu işin mükâfatından bir hisse vardır. Kim de zararlı bir şeye arabuluculuk yaparsa, o kişiye de o işin zararından bir hisse vardır. Allah her şeye kâdirdir.”⁵²¹

“O kullarının tövbelerini kabul eder ve kötülüklerini affeder.”⁵²²

Hâris el-Muhâsibî, şefâatin gerçekleşeceğine dair Peygamber Efendimizin şu hadisini zikretmektedir. Rasulüllah (as.): “Kim ezanı duyar da Ey şu noksansız çağrının ve eda edilecek olan namazın rabbi olan Allah’ım! Muhammed’i aracı ve erdemli kıl. Onu kendisine vadettiğin methettiğin konuma (makam-ı mahmûda) erıştır diye dua ederse, ahiret gününde o kimseye şefâat etmem gerekli olur.” hadisinden anlaşılabacağı üzere peygamberimizin açıkça şefâatinin gerçekleşeceğini söylemesi bu durumun olacağını göstermektedir.⁵²³

Mu‘tezile düşünürleri, Allah Teâlâ’nın Kur’ân’da zalimlerin şefâatçisi olmayacağını belirttiğini, şefâatin olacağını bildiren hadislerin de âhad olduğunu ve şefâat için delil olamayacağını belirtmektedirler.⁵²⁴

Hâris el Muhâsibî, onların bu sözlerine Taha Sûresi’nin 82. ve Âli İmran Sûresi’nin 129. âyetleriyle karşılık vermektedir. Allah Teâlâ bu âyetlerde kâfirleri cezalandıracağını ve tövbe edenleri şefâat ederek bağışlayacağını söylemektedir. Muhâsibî, bu âyetlerde verilen haberlerle onların bu iddialarının çürütüleceğini söylemektedir.⁵²⁵ Hâris el-Muhâsibî, onların Hz. Peygamberin şefâat edeceğini bildirdiği hadislerin âhad olduğunu söylemelerine karşı peygamberimizin, “Bu bir övgü değildir. Ben ahirette şefâatin sahibiyim” hadisini ortaya koyar.

⁵¹⁸ Tâhâ, 20/109.

⁵¹⁹ eş-Şuarâ, 26/100-101.

⁵²⁰ ez-Zuhruf, 43/86.

⁵²¹ en-Nisâ, 4/85.

⁵²² eş-Şûra, 42/25.

⁵²³ Yener Öztürk, Şefâat İncancının Nakli ve Akli Açından İmkânı, *Ekev Akademik Dergisi*, (Nisan 2005), 9/23, 115.

⁵²⁴ Süleyman Narol, “Fahreddin Râzî ve Kâdî Abdülcebbâr’ın Şefâat Konusundaki Âyetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, (Ocak 2015), 131.

⁵²⁵ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 330.

Bu hadis üzerinden peygamberimizin şefâat edeceğini bildiren haberlerin sahih olduğunu belirterek onların bu anlayışlarının yanlış olduğunu ortaya koyar.⁵²⁶

Mu‘tezile insanlar arasında kötülük yapanın cezasının ahirette yanına kâr kalabileceği düşüncesinden dolayı Hz. Peygamberin şefâatinin olmayacağını dile getirmiştir. Eğer böyle bir durum gerçekleşirse Allah’ın kâfirlere vaat ettiği azabın gerçekleşmeyeceği anlaşılır. Mu‘tezile burada “Allah verdiği sözden caydı” gibi anlamların çıkma ihtimalinin önüne geçmek istemiştir.⁵²⁷

Mu‘tezile’ye göre cennet Allah’ın sâlih kullarının ve iyi amel işleyenlerin hak ettikleri bir sonuçtur. Eğer büyük günah sahibine şefâat edilirse ve bununla cennete girerse bu durum çirkin bir sonuç olur.⁵²⁸ Hâris el-Muhâsibî onların bu iddialarında Allah’ın hiç kimseye şefâat etmeyeceğini kastettiklerini halbuki bu durumun kitap, sünnet ve icmâya aykırı olacağını söyleyerek onları yaptıkları yanlıştan dolayı eleştirmiştir.⁵²⁹

Mu‘tezile kıyamette peygamberlerin dahi şefâatinin olmayacağını söylemektedir. Hâris el-Muhâsibî ise bu iddia üzerine şöyle bir açıklama yapmaktadır: Sizin iddianıza göre şefâat diye bir şey yoksa peygamberin de Allah’tan şefâat istememesi lazımdır. Çünkü böyle bir şey gerçekleşirse Allah’ın verdiği sözden çıkmış ve yalancılık yapmış olacağı ihtimalini doğurur. Ve bu iddia büyük günah işleyip Allah’ın cezalandıracağını dediği va‘idini yalanlar niteliktedir.⁵³⁰ Halbuki böyle bir şeyi kabul etmek peygamberin söylediği bilgilerin aksine bir karar olacağından onun getirdiği sahih bilgileri kabul etmemek manasına gelecektir.”⁵³¹

İmam Mâtürîdî, Hâris el-Muhâsibî’nin görüşünü destekleyerek şefâatin gerçekleşmesinin imkân dahilinde olduğunu söylemiştir. İmam Mâtürîdî, şefâat edecek kimselerin ilk olarak Hz. Peygamber (as.), sonra sırasıyla bütün peygamberler, melekler, sâlih kimseler, Kur’ân, sâlih ameller ve Allah Teâlâ’nın razı olduğu diğer kimselerin ahirette Allah’ın izniyle şefâat yetkisine sahip olacaklarını söylemiştir.⁵³²

⁵²⁶ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 172.

⁵²⁷ Abdulkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 84.

⁵²⁸ Mehmet Kurt, *İtikâdî Mezheplerde Şefâat Anlayışı*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 77.

⁵²⁹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 339.

⁵³⁰ İşler, *Muhâsibî ve Fehmü’l-Kur’ân’ı*, 132.

⁵³¹ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 340.

⁵³² Mehmet Bakır Aksoy, *Âyet ve Hadisler Bağlamında Ehl-i Sünnet’in Şefâat Anlayışı*, (Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022)55.

Kâdî Abdülcebbâr ve onun gibi düşünen bazı Mu‘tezilî kişiler hariç diğer Mu‘tezile mensupları, şefâati ya kökten reddetmiş ya da bilinen anlamların dışında manalara yorumlamıştır. Âyetlerin kimisini şefâatin olmayacağı şeklinde te’vil ederken kimisini de te’vil etmemiştir.

Kâdî Abdülcebbâr, Mu‘tezile’nin genel kanaatinden ayrılarak Allah’ın ahirette büyük günah işleyen kullarına şefâat edeceğini ve şefâatin gerçekleşeceğini söylemiştir.⁵³³ Bu durum Mu‘tezile’nin kendi içlerinden bazılarının Hâris el-Muhâsibî ile aynı fikirde olduğunu göstermektedir.

Ehl-i Sünnet âlimleri Hâris el-Muhâsibî’nin şefâat anlayışını destekler nitelikte şefâatin gerçekleşeceğine dair şu görüşleri ortaya koymuşlardır:

Yaptıkları hayırlar ve işlediği günahları denk olan araftakilerin cennete gitmeleri için onlar hakkında şefâat istenecektir.

İnananlardan bir grubun cennete gitmesi için şefâat edilecektir.

Cennetliklerin, cennetteki konumunun arttırılması için şefâat olacaktır.

İnsanlar kıyamet gününün azabından ve işkencelerinden bertaraf olmaları için Hz. Muhammed’e özel herkesi etkisine alan bir şefâatinin olacağı “Şefâat-i Uzmâ” meydana gelecektir.

İnanlardan bir topluluğun cennete sorgusuz olarak girmeleri için şefâat olacaktır.

Kimi hayırlı işler, ahirette kendisini işleyenlere şefâat edecektir.

Büyük günah işleyenler için kıyamette şefâat gerçekleşecektir.

Şefâat sayesinde içinde az bir şey dahi imanı olan kimseler o gün cennete gireceklerdir.⁵³⁴

Mu‘tezile’ye göre Allah’ın ahirette günahkârlara şefâat etmesi caiz değildir. Günahkâr kişilerin Allah’tan şefâat beklemesi de küfürdür. Çünkü onların dünyadaki günahkârca yaşayışlarına göre Allah, onlar hakkında va‘id hükmünü vermiş ve bunun kesinlikle değişmeyeceğini söylemiştir. Muhâsibî ise onların bu iddialarının kitap, sünnet ve icmâya aykırı olduğunu belirterek onları yanlış hüküm vermekle nitelendirmiştir.⁵³⁵

⁵³³ Recep Ardoğan, “Mu‘tezilî Kelâmcı Kâdî Abdülcebbâr’ın Şefâat Anlayışı”, *Kahramanmaraş İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Kasım 2023), 507.

⁵³⁴ Mehmet Yılmaz, *Kur’ân’da Şefâat Kavramı ve Yaygın Şefâat Anlayışıyla Karşılaştırılması*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 106.

⁵³⁵ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 249.

Mu‘tezile, büyük günahlardan sakınan kimselerin kesinlikle affedileceğini söyleyerek onların ahirette kendilerine birinin şefâat etmesini ummasına gerek kalmayacağını düşünmektedir. Hâris el-Muhâsibî ise bir kimsenin kesin olarak affedildiğinin garantisinin olmadığını ve herkesin ahirette şefâate ihtiyacı olacağını ifade etmiş ve böylece şefâatin hak olduğunu belirtmiştir.⁵³⁶

Muhâsibî’ye göre cehennemliklere kıyametle ilgili âyetler hatırlatıldığında onların Allah’tan kendilerine şefâat etmesini isteyeceklerini ve tekrar dünyaya gönderilip hayırlı işler yapmak isteyeceklerini bildiren haberlerden dolayı Allah’ın şefâati haktır. Allah, dilediği kullarına şefâat edecektir. Ancak Mu‘tezile bu görüşü kabul etmemektedir. Çünkü Mu‘tezile, Allah’ın cezalandıracağını dedikten sonra affetmesinin caiz olmayacağını ileri sürmektedir.⁵³⁷

Genel olarak şefâat konusunu değerlendirdiğimizde Kur’ân âyetlerine bakıldığında ilk göze çarpan şey, şefâatin olacağına ve olmayacağına dair âyetlerin bulunması ve bu konuda birçok değerlendirmelerin yapılmış olması şefâat konusunu Müslümanlar arasında önemli bir mesele haline getirmiştir. Mu‘tezile şefâat etmeyi ne Allah’ın ne de diğer varlıkların yapabileceğini söylemektedir. Çünkü Mu‘tezile’ye göre şefâat meselesi, onların beş temel esasına aykırıdır. Eğer böyle bir durum gerçekleşirse Allah’ın va‘idinden cayacağını ve bu durumun gerçekleşmesinin de imkânsız olacağını düşünmektedirler. Hâris el-Muhâsibî ise yukarıda zikrettiğimiz âyet ve hadisleri kendisine delil alarak sadece belirli âyetlere bakıp Kur’ân’ın diğer âyetlerini göz önüne almadan şefâatin gerçekleşmeyeceğini söylemenin akıl ve nakillerle çelişeceğini söylemiştir.⁵³⁸ Bizim kanaatimize göre âyetler ve hadisler genel olarak değerlendirildiğinde Allah’ın, peygamberlerinden ümmetlerinin kurtuluşa ermeleri için tövbe istiğfarda bulunmalarını istemesi şefâatin gerçekleşebileceği ihtimalini doğurmaktadır. Çünkü Allah, gerçekleştirmeyeceği bir şeyi peygamberlerinden istemez.⁵³⁹ Peygamber Efendimizin “Şefâatim, ümmetimden büyük günah işleyenendir” hadisi, şefâatin gerçekleşeceğinin imkân dahilinde olduğunun göstergelerindendir.⁵⁴⁰

⁵³⁶ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 249.

⁵³⁷ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 295.

⁵³⁸ İşler, *Muhâsibî ve Fehmü’l-Kur’ân*’ı, 174.

⁵³⁹ Aksoy, *Ayet ve Hadisler Bağlamında Ehl-i Sünnet’in Şefâat Anlayışı*, 49.

⁵⁴⁰ Hacer Şahinalp, “Kâdî Abdülcebâr ve Ebü’l-Muîn En-Nesefî’de Şefâat”, *Balkan Üniversitesi Araştırma Dergisi*, (Kasım 2018), 13/25, 432.

3.10. Allah'ın Görülmesi (Rü'yetullah)

Rü'yetullah tabiri, “gözle görme” manasına kullanılan “rü'yet” kelimesi ve “Allah” kelimesinin birleşimiyle oluşan bir terkip olup ıstilahta “Allah'ın mümin kullarının cennette, O'nu dünyalık gözlerle görmeleri” demektir.⁵⁴¹

Mu'tezile için Allah'ın görülebileceğini imkân dahilinde saymak, O'nun bir konum ve bir yönde mevcut olacağı sorununu doğuracağından dolayı onlar, cisim olma vasfını Allah'tan nefyetmek için dünyada ve ahirette Allah'ın görülemeyeceğini savunmaktadırlar.⁵⁴² Muhâsibî'nin yakın arkadaşları Kalânisi ve İbn Küllâb, Mu'tezile'nin bu görüşüne karşı çıkarak kendi kendine kâim olan her varlığın görüleceğini söylemektedirler. Bunun sebebi olarak görmede esas olan unsurun, bir şeyin vâir olması olduğunu ifade etmişlerdir. Allah da vâir olduğuna göre bu O'nun görülebileceğinin delili olabileceği şeklinde Mu'tezile'ye cevap vermişlerdir.⁵⁴³

Mu'tezilî müfessirlerden Kâdî Abdülcebâr, “Gözler O'nu idrak edemez ancak O, gözleri idrak eder”⁵⁴⁴ âyetini rü'yetullah konusunda kendilerine delil göstererek bu âyette kastedilen mananın, Allah'ın gözlerle görülemeyeceği olduğunu söylemektedir.⁵⁴⁵ Muhâsibî ise bu düşüncesiyle Mu'tezile'nin sadece ahirette Allah'ı görmeyi değil bunun yanında kaderi de reddetmiş olduğunu söylemektedir.⁵⁴⁶

Mu'tezile'ye göre herhangi bir nesnenin görülebilmesi için onun bir cisim olması ve bir cihette bulunması gerekmektedir. Yönün tayin edilebilmesi için ise o yönün nihai noktasında bir cismin olması lazımdır. Cisimler ve yönler fânî olduğundan dolayı bu gibi şeyler Allah'a izafe edilemez. Bu yüzden Mu'tezile, Allah'ın görülmesinin imkânsız olduğunu düşünür.⁵⁴⁷

Peygamber Efendimizden Mekke'nin önde gelen müşrikleri, Allah'ın zâtını kendilerine göstermesini istemeleri üzerine “Gözler O'nu göremez ancak O ise tüm gözleri görür” âyeti inmiştir. Mu'tezile Allah'ın dünyada olduğu gibi ahirette de görülemeyeceğini ileri sürerken

⁵⁴¹ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 269.

⁵⁴² Ömer Pakiř, “Rü'yetullah ile İlişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî Okuma Biçim”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, (2001), 56.

⁵⁴³ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî'nin Kelâmî Görüşleri*, 120.

⁵⁴⁴ el-En'âm, 6/13.

⁵⁴⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Tenzihu'l-Kur'an 'ani'l-metâ'in*, 135.

⁵⁴⁶ Hâris el-Muhâsibî, *Kalp Hayatı*, çev. Abdulhakim Yüce, 115.

⁵⁴⁷ Yûsuf Karatay, “el-En'âm 6/103. Âyet Bağlamında Rü'yetullah Meselesi”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/2, (Aralık 2017), 164; Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyun i'l-ekâvili fi vucûhi't-te'vîl*, çev. Muhammet Coşkun, (Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998), 2, 382.

Ehl-i Sünnet, dünyada fâni gözlerle Allah'ı görmenin imkânsız olduğunu, ahirette ise Allah'ı görmenin mümkün olduğunu savunmuştur.⁵⁴⁸

Mu'tezile'nin önde gelen âlimleri, En'am sûresinin 103. âyetini Ehl-i Sünnet kelâmcılarının yanlış yorumladığını düşünerek bu konuda şöyle bir açıklama yapar. Gözlerin Allah'ı görmesi hem dünyada hem de ahirette imkânsız olduğu için burada görmekten kasıt Allah'ı övmek manasındadır. Yani aslında bu âyette Allah'ı teşbihte cismâniyete kaçılacağından böyle bir durumun asla vaki olamayacağı vurgulanmaktadır.⁵⁴⁹

Muhâsibî, Mu'tezile'yi hem dünyada hem de ahirette Allah'ı görmenin imkânsız olduğunu söylemesinden dolayı eleştirmektedir. Bu dünyada Allah'ı görmenin mümkün olmayacağını ama ahirette Allah Teâlâ'nın kendisini mümin kullarına cemalini göstereceğine dair sahih beyanlarının olduğunu söylemektedir.⁵⁵⁰ Mu'tezile Allah'ın görülmeceğini söyleyerek şayet Allah'ın ahirette görülmesi caizse "O yedirir ama yedirilmez"⁵⁵¹ âyeti çerçevesinde O'nun ahirette yedirilmesinin de caiz olması gerektiğini söyler. Halbuki böyle bir şeyin olması caiz değildir. Mu'tezile'ye göre Allah'ın görülmesi meselesi için de aynı şey geçerli olup Allah bu dünyada görülemeyeceği gibi ahirette de görülemeyecektir.⁵⁵²

Sünnî ulemâ bu konuda tam aksi bir kanaate sahiptir. Örneğin Eş'ârî âlim Bâkılânî, rü'yetin Allah tarafından yaratıldığını söyleyerek, O'nun var olması sebebiyle "idrak edilebilir" olduğunu dile getirmektedir. Dolayısıyla Bâkılânî, rü'yet ve idrak tabirlerini tam olarak ayırtırmayarak Allah'ın ahirette görülebileceğini dile getirmektedir.⁵⁵³ Buradan da anlıyoruz ki Ehl-i Sünnet âlimleri ile Mu'tezile âlimleri arasında Allah'ın ahirette görüleceği hususunda kesin görüş farklılıkları vardır.

Mu'tezile'nin önde sayılan âlimlerinden Ebu'l Hüzeyl el-Allâf, Allah'ın ahirette gözlerle görülemeyeceğini savunmuştur.⁵⁵⁴ Bunu savunurken Kur'an'dan şu âyeti kendisine delil getirmektedir. "Gözler onu göremez. Ancak O, gözleri görür."⁵⁵⁵

Hâris el-Muhâsibî, Mu'tezile âlimlerinin yukarıda beyan ettiği görüşler üzerine şöyle demektedir: Onlar, gözlerin Allah'ı idrak etmesinin mümkün olmayıp bundan kastın Allah'ın

⁵⁴⁸ Kur'an Yolu (Erişim 5 Temmuz 2024), En'am 7/103.

⁵⁴⁹ Mehmet Fatih Özerol, "Mu'tezile Kelâmcısı İbnü'l-Melâhimî'ye Göre Allah'ın Görülmesi Meselesi", *Balıkesir İlahiyat Dergisi*, 11, (Haziran 2020), 175.

⁵⁵⁰ İşler, *Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'an*'ı, 120.

⁵⁵¹ el-En'am, 6/14.

⁵⁵² Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, çev. Veysel Akdoğan, 327.

⁵⁵³ Murat Memiş, "Rü'yetullah Tartışmalarına Metodolojik Bir Bakış", *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 4/2, (Haziran 2020), 68.

⁵⁵⁴ Muğdat Çaçur, *Ebu'l-Hüzeyl El-Allâf'a Göre Zât-Sıfat İlişkisi*, 83.

⁵⁵⁵ el-En'am, 6/103.

kendi zâtını övmesi olduğunu ve ahirette durumun değişip onun görüleceğini söylemelerinden dolayı kıyasta ölçüyü aşmışlar, yorumlarında aşırıya kaçmışlar ve gâfillerden olmuşlardır.⁵⁵⁶

Mu‘tezile’nin rü’yetullahın gerçekleşmeyeceğine dair âyetlerden getirdiği delilleri şöyle sıralamak mümkündür.

“Gözler O’nu idrak edemez. O ise tüm gözleri idrak eder, O latiftir ve her şeyden haberdardır.”⁵⁵⁷

“Güzel işler yapanlara daha güzeliyle ödül, bir de misli vardır. Onların yüzlerine bir toz veya bir horluk bulaşmaz. İşte o kimseler cennet ehлиндendirler ve orada sonsuza kadar kalacaklardır.”⁵⁵⁸

Kâdî Abdülcebbâr, bu âyetteki ziyâdeden maksadın Allah’ın görülmesi olmayıp o ziyâdenin âyetin devamındaki iyilik edenlerin yüzlerinin ağarması ve sevaplarının verilmesi olduğu söylemektedir.⁵⁵⁹

“O gün birtakım yüzler vardır ki Rablerine bakıp ıslıl ıslıl parlayacaktır.”⁵⁶⁰ Kâdî Abdülcebbâr bu âyeti Allah’ın görülmesine delil getirenlere Allah’ın cisim olmadığından dolayı rü’yetullahın gerçekleşmeyeceğini söyleyerek cevap vermektedir. Çünkü bakmak, bakılan nesneye göz çevirmek ile gerçekleşir. Allah ne bir cisim ne de bir nesnedir. Allah için böyle bir durumun caiz olmayacağını söylemektedir.⁵⁶¹

“Hayır muhakkak ki onlar hesap verileceği gün rablerinden yoksun bırakılacaklardır.”⁵⁶² Mu‘tezile bu âyeti kendine delil göstererek dünyada olduğu gibi ahirette de Allah’ı görmenin imkânsız olduğunu söylemiştir.

“Sana baktıklarını fark edersin ama seni görmezler.”⁵⁶³

Mu‘tezile’nin rü’yetullah görüşünün hadis kaynaklarından delillerini şöyle sıralayabiliriz:

Zeyd b. Harise Rasulüllah’a “Rabbini gördün mü?” diye sorduğunda Rasulüllah “Allah bir nurdur, ben onu nasıl göreyim.” diye karşılık vermiştir.⁵⁶⁴

⁵⁵⁶ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 247.

⁵⁵⁷ el-En’am, 6/103.

⁵⁵⁸ Yûnus, 10/26.

⁵⁵⁹ Yûsuf Karatay, *Kur’ân’da Rü’yetullah Kavramı (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 22.

⁵⁶⁰ el-Kıyâme, 75/22-23.

⁵⁶¹ Karatay, *Kur’ân’da Rü’yetullah Kavramı (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler)*, 23.

⁵⁶² Mutaaffîfîn, 83/15.

⁵⁶³ el-A‘râf, 7/198.

⁵⁶⁴ Taimaa Marrawî, *Mu‘tezile Düşüncesinde Rü’yetullah Meselesi*, (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 35.

Ebu Zerr (r.a)'tan rivayet edilmiştir: “Rasulüllah (s.a.v.)’e: “Miraç gecesinde Rabbini gördün mü?” diye sordum. O da: “O, bir nurdur. Onu nasıl görebilirim ki!” buyurdu.⁵⁶⁵

Ebu Musa (r.a)'tan rivayet edilmiştir: “Rasulüllah (s.a.v.) aramızda oturduğu yerden kalkıp şöyle dedi: “Muhakkak ki Allah Teâlâ uyumaz. Doğrusu Allah’a uyumak da yaraşmaz. Adalet terazisini indirir ve kaldırır. Gündüz vakti yapılan işlerden önce O’na geceleyin yapılan işler, geceleyin yapılan işlerden önce gündüz yapılan işler bildirilir. Allah’ın perdesi, nurdan ibarettir. Eğer perdeyi kaldıracak olursa yüzünün nur ve parıltıları, gözünün ulaşabildiği bütün mahlukatını yakardı.”⁵⁶⁶

Mu‘tezile’nin rü’yetullah görüşünün aklî delillerini şöyle ifade edebiliriz. Mu‘tezile’ye göre mukâbele yani karşılıklı olma deliline göre bir nesnenin görülebilmesi için o şeyin bir cihette, belirli bir yönde olması ve görenle görülenin arasında mevcut bir münasebetin olması gereklidir. Allah belirli bir yön veya mekânda konumlandırılamayacağından dolayı rü’yetullahın gerçekleşmesi mümkün değildir.⁵⁶⁷

Vucûd deliline göre bir şeyin görülebilmesi için o şeyin sadece vâir olmasının yeterli olduğunu belirtmiştik. Mu‘tezile’ye göre Allah insanları yaratırken bazı şeyleri görememesi için göze belli sınırlar getirmiştir. Dolayısıyla vâir olmak, görülebilmemiz için yeterli değildir. Nitekim her vucûd sahibi olan varlık görülebilseydi, gaybî âlemdeki varlıklar dahil her şeyin her an görülebilmesi gerekirdi.⁵⁶⁸

Mu‘tezile’ye göre mevani‘ yani engeller delili gereğince Allah’ı görmek için birtakım engeller vardır. Bu engeller ortadan kalkmadıkça Allah’ı görmek imkânsızdır. Bir şeyin görülebilmesinin belli başlı şartları şunlardır:

Görülecek olan şeyin görülmesi mümkün olmalı,

Çok uzak olmamalı,

Çok yakın olmamalı,

Sağlam duyu organı ile görülmeli,

Çok ince olmamalı,

Karşısında veya karşısındaymış gibi olmalı,

⁵⁶⁵ Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahih-i Müslim Muhtasarı*, çev. Hanefi Akın, (İstanbul: Polen Yayınları, 2008), 128.

⁵⁶⁶ Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahih-i Müslim Muhtasarı*, çev. Hanefi Akın, 129.

⁵⁶⁷ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu Usûli’l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, 240.

⁵⁶⁸ Marrawî, *Mu‘tezile Düşüncesinde Rü’yetullah Meselesi*, 18.

Gören ile görülen arasında bir engel bulunmamalı,

Çok küçük olmamalı.

Bu şartlar cisimler ile alakalı olduğu ve Allah ise cisim olmaktan münezzeh olduğu için rü'yetullahın gerçekleşmesi mümkün değildir.⁵⁶⁹

İntiba‘ deliline göre görme işlemi gerçekleşirken görülen şeyin görüntüsü göz merceğine yansır ve böylece o şey zihinde tasavvur edilebilir. Rü'yetullahın gerçekleşmesi için ise Allah'ın görülüp göz merceğine yansması ve zihinde tasavvur edilir olması gerekir. Zihinde tasavvur edilen şeyin ise bir sureti vardır. Allah'ı bir surete sokup zihinde tasavvur etmek ise caiz değildir.⁵⁷⁰

Mu'tezile illet delilini kullanarak rü'yetullahın gerçekleşmeyeceğini söyler. Bu delile göre şu saate kadar makul nedenlerden dolayı meydana gelmeyen bir şeyin farklı bir vakit diliminde benzer nedenler devam ettiği için tahahhuk etmeyecektir. Allah Teâlâ belirli sebeplerden dolayı bu zamana kadar görülmemiş ise bu saatten sonra da aynı gerekçeler devam ettiği için görülemeyecektir.⁵⁷¹

Hâris el-Muhâsibî'nin Allah'ın görülebileceğine dair naklî delilleri şöyledir:

“Mûsâ, belirlediğimiz zamanda Tûr dağına geldiğinde rabbi onunla konuştuğunda O, “Rabbim! Bana kendini göster; sana bakayım” dedi.” Mûsâ (as.) böyle bir şeyi talep ettiğine göre Allah'ın görülmesi imkânsız değildir.⁵⁷²

“Gözler O'na erişemez” bu ifade ile kastedilen mana Allah'ın görülemeyeceği değildir. Bu âyetteki nefiyden maksat görülme eyleminden ziyade Allah'ın bütünüyle kuşatılması ile ilgilidir.⁵⁷³

“Güzel iş yapanlara daha güzeli, bir de fazlası vardır.”⁵⁷⁴ Ehl-i Sünnet'e göre bu âyette geçen “fazlası” ifadesinden kasıt rü'yetullahtır.⁵⁷⁵

“Kim rabbine kavuşmayı ümit ediyorsa...”⁵⁷⁶ Allah'a kavuşmayı konu edinen âyetler Allah'ın görülebileceğini kanıtlar.

⁵⁶⁹ Marrawı, *Mu'tezile Düşüncesinde Rü'yetullah Meselesi*, 19.

⁵⁷⁰ Marrawı, *Mu'tezile Düşüncesinde Rü'yetullah Meselesi*, 21.

⁵⁷¹ Marrawı, *Mu'tezile Düşüncesinde Rü'yetullah Meselesi*, 23.

⁵⁷² el-A'râf, 7/143.

⁵⁷³ el-En'âm, 6/103.

⁵⁷⁴ Yûnus, 10/26.

⁵⁷⁵ Talat Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1974), 175.

⁵⁷⁶ el-Kehf, 18/110.

“O gün birtakım yüzler parıldar ve rablerine bakarlar”⁵⁷⁷ bu âyet lafzî itibarla rü’yetullah için açık bir delil niteliğindedir.

“Ve gerçek şu ki onlar (kâfirler), o gün elbette rablerinden yoksun kalacaklardır”⁵⁷⁸ bu âyette kâfirlerin rablerinden yoksun kalacakları bildirilmiş ancak müminlerin bundan mahrum olmayacağını işaret etmektedir.

Rü’yetullah’ın gerçekleşeceğine dair hadis kaynaklarından deliller şöyledir:

Ebu Hureyre (ra.)’tan rivayet edildiğine göre “Bazı insanlar, Rasulüllah (s.a.v.)’e: “Ey Allah’ın rasulü! Biz kıyamet gününde rabbimizi görecek miyiz?” dediler. Rasulüllah (s.a.v.): “Hiçbir engel yokken güneş hakkında şüpheye düşer misiniz?” buyurdu. Sahâbiler: “Hayır” dediler. Rasulüllah (s.a.v.): Siz Allah’ı işte böyle kesinlikle göreceksiniz.”⁵⁷⁹

Peygamberimiz (as.) sahih bir hadislerinde “Mümin kullarının, bulut olmayan bir gecede dolunayı ve bulut olmayan bir günde güneşi gördükleri gibi ahirette Allah’ı net bir şekilde göreceklerini” bildirmiştir.⁵⁸⁰

Mu‘tezile rü’yetullah konusundaki âyetleri te’vil etmiş, bu konuyla alakalı hadisleri ise mütevâtir bulmayıp kimi zaman toptan reddetmiş kimi zaman da bu hadislere hiç değinmeden Allah’ın görülmesinin aklen mümkün olmadığını ispatlamaya çalışmıştır.⁵⁸¹ Hâris el-Muhâsibî, Mu‘tezile’ye karşı çıkarak gözleri olan varlıkların dünyada iken gözleriyle Allah’ı göremeyecekleri, hiçbir gözün hiçbir anlayışın dünyadayken O’nu görüp tam anlamıyla kavrayamayacağını söylemiştir. Ancak Allah’ın kendisinden razı olduğu kullarına cennette bir nimet olmak üzere kendi cemalini göstereceğini söyleyerek Allah’ın cennette görülmesinin caiz olduğunu vurgulamıştır.⁵⁸²

Mu‘tezile’nin rü’yetullahı reddetmesinin temel sebebi ise onların, beş ana ilkesinden biri olan tevhid ilkesi aleyhine söz söylememe kaygılarıdır. Bunu sağlamak için kendilerini zorlamışlar ve âyetleri kendi istekleri doğrultusunda te’vil etmişlerdir.⁵⁸³ Hâris el-Muhâsibî ise Mu‘tezile’nin Allah’ın ahirette görülmeceğine dair delil getirdiği âyetleri yorumlamalarına karşı çıkıp onların te’vil yaparken hataya düştüklerini söylemektedir.⁵⁸⁴

⁵⁷⁷ el-Kıyâme, 75/22-23.

⁵⁷⁸ el-Mutaffifîn, 83/15.

⁵⁷⁹ Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahih-i Müslim Muhtasarı*, çev. Hanefî Akın, 80.

⁵⁸⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-sahîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (by.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001), “Tevhid”, 24.

⁵⁸¹ Koçyiğit, *Kur’ân ve Hadiste Ru’yet Meselesi*, 13.

⁵⁸² Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 121.

⁵⁸³ Koçyiğit, *Kur’ân ve Hadiste Ru’yet Meselesi*, 178.

⁵⁸⁴ Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü’l Kur’ân*, çev. Veysel Akdoğan, 235.

Ehl-i Sünnet uleması Mu‘tezile’nin aksine Allah’ın görülmesinin imkân dahilinde olduğunu savunmaktadır. Ehl-i Sünnet’e göre Allah Teâlâ öbür dünyada herhangi bir sınırlama, bir mekân ve belirli bir keyfiyet olmaksızın gözler ile görülecektir.⁵⁸⁵

Genel olarak baktığımızda Mu‘tezile düşünürleri rü’yetullah hakkındaki nasları, akıllarının uygun gördüğü şekilde te’vil ederek, kendi inanç ve ilkelerine göre yorumlamış, böyle bir durumun imkânsızlığı konusunda hüküm vermişlerdir.⁵⁸⁶ Bu çerçevede onların genel anlayışı Allah’ın, insanların ve cisimlerin sıfatlarına benzemeyeceğinden dolayı rü’yetullahın gerçekleşmesinin caiz olmadığı yönündedir.⁵⁸⁷ Hâris el-Muhâsibî ise Mu‘tezile’yi rü’yetullah konusunda Allah’ın görülmesini inkâr ettiğinden dolayı sapıklık içine düşmekle tenkit etmiştir.⁵⁸⁸

Bizim kanaatimize göre Mu‘tezile âyetleri tev’il ederken mezhebî yaklaşım ile hareket etmiş ve nasları lafzi anlamlarının ötesinde yorumlayarak veya tamamen reddederek bu konuda isabetsiz bir görüşe meyletmış olabilir. Hâris el-Muhâsibî ise Mu‘tezile’nin bu aşırı yorum ve nasları reddetme tutumunu kabul etmeyerek Ehl-i Sünnet’in kanaatinin bir temsilcisi olmuştur.

SONUÇ

Hâris el-Muhâsibî’nin Mu‘tezile’ye muhalefet noktasında kendilerinden yaklaşık yüzyıl sonra ortaya çıkacak olan Ehl-i Sünnet’e kaynak teşkil edecek düşünce yapısının ilk nüvelerini ortaya koyduğunu ifade etmek mümkündür.

Hâris el-Muhâsibî, Mu‘tezile’nin ileri sürdüğü görüşlerin neredeyse tamamının karşısında olduğunu, onun Ehl-i Sünnet âlimleriyle aynı kanaatte olduklarını ve Ehl-i Sünnetin görüşlerinin arka planında Hâris el-Muhâsibî’nin olduğunu tespit ettik.

Hâris el-Muhâsibî, îtikâdî, amelî ve tasavvufî konularda birçok eser telif etmiş önemli bir âlimdir. Onun eserlerinin genelini tasavvufî konularda olduğu görülmektedir. Hâris el-Muhâsibî denildiği zaman ilk olarak akla onun tasavvufî kimliği geldiğinden dolayı onun kelâmcı kişiliği kimi zaman gözlerden kaçmıştır.

Hâris el-Muhâsibî’nin ortaya koyduğu düşünce sisteminin başında Allah’ın sıfatlarını reddeden Mu‘tezile ile mücadele vardır. Hâris el-Muhâsibî, kelâmî birikimiyle Mu‘tezile’yi sadece belirli

⁵⁸⁵ Şerafettin Gölcük, *İslâm Akaidi*, (Konya: Esra Yayınları, 1994), 82.

⁵⁸⁶ Koçyiğit, *Kur’ân ve Hadiste Rü’yet Meselesi*, 166.

⁵⁸⁷ Veysi Ünverdi, “Kâdî Abdülcebâr’ın Rü’yetullah’ın Reddine İlişkin Dayanakları”, *Kayseri Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Bilimname Dergisi*, 28, (Ocak 2015), 206.

⁵⁸⁸ Tüccar, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, 120.

meselelerde eleştirmemiş, onların kullandığı metotların benzerlerini kullanarak onları yöntemsal olarak da tenkit etmiştir.

Hâris el-Muhâsibî, tevhid ilkesine zarar vereceği düşüncesiyle Allah'ın sıfatlarının zâtına zaid olduğunu düşünerek bunu reddeden Mu'tezile'ye karşı sıfatların Allah'ın zâtı ile birebir aynı veya sıfatların Allah'ın zâtından çok da farklı bir şey olmadığını ve sıfatların Allah ile beraber ezeli olduğunu söyleyerek bunu ispat etmek için mücadele etmiştir.

Hâris el-Muhâsibî, rü'yetullah konusunun ahirette caiz olduğunu söylemektedir. Bu durum onun Ehl-i Sünnet ile aynı fikirde olduğunu göstermektedir. Allah'ın sıfatlarına bağlı olarak yine halku'l-Kur'ân konusunda O, Allah'ın kelâm sıfatının varlığını ispat ederek Kur'ân'ın mahlûk olduğu söylemini kabul edilemez bir görüş olarak değerlendirmiştir.

Kur'ân'ın önemli konularından va'd ve va'id meselesinde Hâris el-Muhâsibî, Allah'ın adalet sıfatının ahirette tecelli edeceğini ancak bunda Allah için bir vücbiyyetin söz konusu olamayacağını, bundan dolayı da Allah Teâlâ'nın azabı hak eden kullarından dilediğini lütfu sebebiyle affedip cennetine koyabileceğini ortaya koymuştur.

Mu'tezile, Allah'ın adalet ilkesi gereği onun bütün fiillerinin iyi olduğunu, Allah'ın kötülük yapmayacağını ve kendisi için zorunlu olan bir şeyi yapmaktan geri durmayacağını iddia etmektedir. Bu çerçevede salâh-aslah meselesini gündeme getirip kullar için en iyi olan şeyi yapmanın Allah'a vacip olduğunu düşünmüştür. Hâris el-Muhâsibî, Allah'ın kullarına iyilik yapmasının O'nun üzerine bir zorunluluk değil, O'ndan bir lütuf ve hikmet olduğunu belirtmiştir.

İslâm düşünce geleneğinde hüsun ve kubuh kavramları ile nitelenen iyilik ve kötülük problemi mezhepler arasında tartışıl原因 önemli konulardan biri olarak yerini almıştır. Hâris el-Muhâsibî, aklın eşyanın özündeki iyilik veya kötülüğü bilmede tek başına yetersiz kaldığını, hakikati anlamının ise ancak akıl ile naklin uzlaştırılıp birbirlerine destek kılınması ile mümkün olacağını vurgulamaktadır.

Muhâsibî, irade meselesine kader ve Allah'ın adalet ilkesi açısından yaklaşarak insanların eylemlerinde hür bir iradeye sahip olduklarını, insanların iradelerini Allah'ın kendilerine verdiği kudret sayesinde kullanabildiklerini söylemiştir. Mu'tezile'ye karşı olarak insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olamayacağını delilleriyle ispat etmiştir.

Muhâsibî, büyük günah meselesini değerlendirirken iman ile ameli ayırarak ikisinin birbirinden farklı şeyler olduğunu söylemiştir. Kişinin büyük günah işlese dahi iman ile küfür arasında

olmayacağını ve iman dairesinde kalacağını ancak işlediği hata sebebiyle günahkâr olacağını belirtmiştir.

Allah'ın insanı irade sahibi bir varlık olarak yarattığı, insanların bu iradeleri sebebiyle hatalar yapabileceği ve yaptığı hatalardan dolayı cezaya çarptırılacağı Kur'an'da haber verilmiştir. Ancak Kur'an insanlara başka birilerinin vasıtasıyla günahlarının affedebileceğini de haber vermiştir. Muhâsibî de kendisine Kur'an'dan daha iyi bir delil olamayacağını düşünerek şefâatin Allah'ın izin verdiği kişiler tarafından gerçekleşeceğini tespit etmiştir.

İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren itikâdî mezheplerin üzerinde en çok fikir beyan edip tartıştığı ve mezhebî sistemlerinin temelini oluşturan konulardan birisi de iman-amel ilişkisi olmuştur. Hâris el-Muhâsibî, imanın kalp ile tasdik ve dil ile ikrar olduğunu, insanların amellerindeki hatalarının onların imanlarına bir zarar vermeyeceğini söyleyerek Mu'tezile'nin bu konudaki görüşünü kesin bir dille reddetmiştir.

KAYNAKÇA

Abdulkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fıglalı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Abdülhamid, İrfan, *İslâm'da İ'tikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem, İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.

Ahmet Emin, *Duhal İslâm*, çev. Ahmed Serdaroğlu, 3, Ankara: Kılıç Yayınevi, 1976.

Akay, Akif, *İslâm İnancında Şefâat*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Akbaş, Atiye, *Hâris el-Muhâsibî'nin Tefsiri ve Yöntemi*, Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Akıcı, Dünder, *Kâdî Abdülcebbar'da Aslah Teorisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Akkaya, Mustafa, *Büyük Günah Meselesinde Mu'tezilî ve Eş'ârî Delillerin Kelâmî ve Fıkhi Yönünün Tahlili*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Aksoy, Mehmet Bakır, *Âyet ve Hadisler Bağlamında Ehl-i Sünnet'in Şefâat Anlayışı*, Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Aktepe, Orhan "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'id İlkesi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 9/1, 2011, 157-178.

Aktulga, Mihdat, *Hâris el-Muhâsibî'de Ahlâk*, Van: Yüzüncü Yüzyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Akyüz, Kutbettin, *Sufî Düşüncenin Kurucu Şahsiyetlerinden Muhâsibî ve Hâkim et-Tirmizî: Kavramsal Bir Mukayese*, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Aladağ, Şerif, *Hâris el-Muhâsibî'ni Er-Riâye li-Hukûkillâh Adlı Eserinde Geçen Merfû Hadislerin Tahrîc ve Değerlendirilmesi*, Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Alıcı, Mustafa, "Şefâat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Arca, Abdullah, “Kelâmullah ve Halku'l-Kur'ân Bağlamında Fahreddin Razi'nin Mu'tezile Eleştirisi”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/20, Nisan 2018, 314-328.
- Ardoğan, Recep, “Mu'tezile'nin Halku'l-Kur'ân Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması”, *Usul İslâm Araştırmaları Dergisi*, 15/15, (Haziran 2011), 125-159.
- Ardoğan, Recep, “Mu'tezilî Kelâmcı Kâdî Abdülcebbar'ın Şefâat Anlayışı”, *Kahramanmaraş İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kasım 2023, 493-509.
- Arpacık, Mehmet Emin, *Hayr ve Şerrin Allah'a Nispeti Meselesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Ateş, Hayrul Nisa, *Hâris el-Muhâsibî'nin Er-Riâye Adlı Eserinde Ahlâkî Değişimin Yapısı*, İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Avcı, Metin, “İmam Mâtürîdî'ye Göre İmanda Artma ve Eksilme Sorunu”, 15/1, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2022, 193-218.
- Avni İlhan, “Aslah” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 3, 495-496, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Aydemir, Hasan, “Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Anahtar Bir Kavram Olarak Havatır: El-Hâris el-Muhâsibî'nin Yaklaşımı”, 63/1, (2022), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 185-210.
- Aydınlı, Osman, “Bağdat Mu'tezilesi'nin İslâm Bilim ve Düşüncesine Katkıları”, *Uluslararası Sempozyum*, 2, Kasım 2008, 187-200.
- Aydınlı, Osman, vd., *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, 2018.
- Ayengin, Tevhit, “Hüsün-Kubuh Tartışmaları ve İslâm Hukukunun Kökeni Üzerine” *Ekev Akademi Dergisi*, 16/53, 2012, 191-207.
- Aytepe Mahsum, “Mu'tezile'nin Aslah Teorisi ve Basra Mu'tezile'sinin Aslah Anlayışının Tahlili”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 5/1, Haziran 2019, 85-104.
- Babacan, Hacer Nur, *Erken Dönem Tasavvufunda Akıl-Ahlak İlişkisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bağcı, Mehmet, *İslâm Mezheplerinde İman ve Büyük Günah Problemi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

- Bardakçı, Sefa, *Kur'ân ve Sünnette İmân ve Amel*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Barlak, Muzaffer, “İtikâdî Mezheplerde İlahiyyât ve Nübüvvet Bahislerinin Bütünlüğü Sorunu”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 10/2, (Aralık 2017), 563-583.
- Barlak, Muzaffer, *Hüsün ve Kubuh İyilik ve Kötülüğün Kaynağı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Barlak, Muzaffer, *Kelâmda Nübüvvet Tartışmaları*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Başar, Yeliz, “Hâris el- Muhâsibî Hakkı Arayanlara Nasihatler”, *Tasavvuf Dergisi*, 44, 90-92.
- Bayrakçı, Sami, “İlk Dönem Sûfîlerinde Vahyi Anlama Usûlleri: Muhâsibî ve İbn Atâ Örneği”, 58, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2023), 169-191.
- Bebek, Adil, “Kebîre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25, İstanbul: TDV Yayınları, 2022.
- Beken, Ahmet, “Ahlâkî Bir Alan Olarak Tasavvufun Eğitimle/Din Eğitimiyle İlişkisi”, 3/2, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Aralık 2020), 256-278.
- Beken, Ahmet, “Akıl Kemâl Yolculuğu: Hâris el-Muhâsibî’de Akıl Terbiyesi”, 22/1, *Dini Araştırmalar Dergisi*, (2022), 19-42.
- Beken, Ahmet, “Hâris el-Muhâsibî’de Eğitimle İlgili Bazı Kavramlar”, 7, (2022), *Atabe Dergisi*, 19-42.
- Beşer, Hacı Bayram, *Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: Kitâbü’z-zühhd’ler*, İlem Yayınları, 2014.
- Bilgin, Mustafa, *Tefsirde Mu‘tezile Ekolü*, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.
- Bolat, Ali, “Muhâsibî’nin Bilgi Kaynaklarına Bakışı”, 12/12, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Nisan 2001), 363-389.
- Bolat, Ali, “Muhâsibî’nin el-Mekâsib’i Bağlamında Tasavvufta Dünyaya Bakış ve Hakikî Zühhd Anlayışı”, 4/11, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (2003), 177-196.
- Bolat, Ali, *Muhâsibî’nin Marifet Anlayışı*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmi' u's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. by.: Dâru Tavki'n Necât, 2001.

Bulut, Erkan, “Mu‘tezile ve Filozofların Allah’ın Sıfatları Hakkındaki Görüşlerinin Mukayesesi”, *Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 5/1, (Temmuz 2022), 2-16.

Bulut, Mehmet, “Hidayet-Dalalet ve İnsanın Sorumluluğu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, (1995), 229-260.

Cankurt, Şehmus, “Ehl-i Sünnet’in Haberî Sıfatlar Konusunda Şiâ, Müşebbihe, Mücessime ve Mu‘tezile’ye Yönelttiği Eleştiriler”, 95, *Araştırma Dergisi*, (Haziran 2023), 331-352.

Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyuni'l-ekâvîli fî vucûhi't-te'vîl*, çev. Muhammet Coşkun, Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2005.

Çaçur, Muğdat, *Ebu'l-Hüzeyl El-Allâf'a Göre Zât-Sıfat İlişkisi*, Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çadırcı, Şeyma, *Kader Bağlamında İnsanın Özgürlüğü*, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çağlar, Abdülkerim, *Hâris b. Esed el-Muhâsibî Tevbenin İlk Adımı*, İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012.

Çağrı, Mustafa “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22, 380-384, Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Çakmak İgalçı, Emine Elif, “Tasavvufun Oluşumunda Sünnetin Etkisi”, 3, (2021), *Danışname Beşerî ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 143-170.

Çalışkan, İsmail, “Tefsir Usulü'nün Oluşum Sürecinde İlk Yazılı Kaynaklar-İbn Vehb ve Muhâsibînin Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Tahlil”, 7/2, (2008), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55-74.

Çatal, Şafak, *Ebû'l-Muîn en-Neseî'nii İman ve Tekfir Anlayışı*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Çelebi, İlyas “Hüsün-Kubuh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19/59. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Çelebi, İlyas “Menzile Beyne’l-Menzileteyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29, İstanbul: TDV yayınları, 2004.

Çelebi, İlyas “Usûl-i Hamse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42/211, Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Çelebi, İlyas, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebbâr*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.

Çetin, Maksut “Mu‘tezile’nin Adalet Anlayışı ve Sosyo-Politik Nedenleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 17/53, (Aralık 2013), 395-420.

Çınar, Bayram, “Kelâm’da Salâh-Aslah Tartışmaları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, Mart 2021.

Çınar, Muhammet Nurullah, *Velâyet Düşüncesinin Oluşum Süreci ve Erken Dönem Tasavvufunda İslâm’ın İdeal İnsan Tipi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Dağlı, Suna, *Hâris el-Muhâsibî Düşüncesinde Nefs Muhasebesinin Tasavvufî ve Psikolojik Yorumu*, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Demir, Abdullah, “Ehl-i Sünnet ve Mu‘tezile’ye Göre Mukallidin İmanı”, 44/2, *Diyanet İlmi Dergi*, Haziran 2008, 27-50.

Dereli, Hilal, *Kütüb-i Sitte’deki İmanı ve Cennete Girmeyi Nefyeden Hadislerin Tahlili*, Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Doğan, Hüseyin, “Mu‘tezilî Kâdî Cebbâr’ın Te’vîl Anlayışı”, 13/13, *Usul İslâm Araştırmaları*, (Haziran 2010), 93-110.

Doğan, İbrahim Halil, Mu‘tezile’nin Allah ve Kul İradesine Bakışı, 8/70, *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Dergisi*, 1282-1290.

Durak, Vahide Nur, *Kelâmda Salâh-Aslah Sorunu ve Günümüz Kötülük Problemi (Teodise) Tartışmaları*, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Duralı, Nurdan, *Altay Halk Masalları Eseri ve Altay Türkçesinde İsim Kategorisi (İnceleme-Metin-Transkripsiyon-İsim İndeksi)*, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Durmuş, Zülfikar, “Hâris el-Muhâsibî ve Fehmu’l Kur’ân’ı”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 16, (2003), 115-146.

Ebu'l Hasan el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, çev. Ömer Aydın, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Ebu'l- Muin en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, çev. Cemil Akpınar, Konya, 1977.

Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Kitâbü't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, thk. Hasan Ahmed, Bedersîn: 1986.

el-Heytemi, Ebu'l Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer, *ez-Zevaciran İktirâfî'l- Kebair*, çev. Ahmet Serdaroğlu-Lütfi Şentürk, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1986.

el-Eş'ârî, Ebu'l-Mûsâ, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2005.

el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muḥammed b. Muḥammed b. Mahmud, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu-İbrahim Halil Kaçar, İstanbul: Mizan Yayınları, 2008.

en-Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tebşiratu'l-Edille*, thk. Claude Salame, Dîmeşk: Institut Français de Damas, 1990.

en-Nesefî, Ebu'l-Muîn, *Tabsiratü'l-Edille*, thk. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, Ankara: DİB Yayınları, 2003.

Erdoğan, Fatıma Zehra, *Aslah Kavramı ve Mâtürîdî Bakış Açısından Eleştirisi (İmam Mâtürîdî ve Ebü'l Muîn En-Nesefî Örneği)*, Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Erginli, Zafer, “Muhâsibî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 31, 13-16, Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Erginli, Zafer, *İlk Sufilerde Nefis Kavramı: Hâris el-Muhâsibî Örneği*, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

Erkol, Ahmet “Mu‘tezilî Düşüncede Dinamizm”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/ 10, 2015, 94.

Erman, Uğur, “Ehl-i Hadîs ve Mu‘tezile Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta’dîl İlmine Dönemin Te’lifâtına ve Sosyal ve Beşerî İlişkilere Yansıması”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1, (Haziran 2017), 83-105.

er-Râzi, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, çev. Seyyid Süleyman el-Hüseynî, İstanbul: 1938.

Ertunç, Adem, *Mu‘tezile’de Allah-İnsan İlişkisi: Kâdî Abdülcebbâr Örneği*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2023.

- Eş'ârî, *el-İbane'an Usuli'd-Diyane*, çev. Mustafa Çevik, Ankara: Avrasya Yayınları, 2005.
- eş-Şehrîstânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdu'l Kerim b. Ahmed, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1992.
- eş-Şerîf Cürcanî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid, *Tarifat*, çev. Arif Erkan, İstanbul: Bahar Yayınları, 1. Baskı, 1997.
- Evkuran, Mehmet (ed.), *SistematiK Kelâm*, İstanbul: Bilay Yayınları, 2019.
- Fettâh, İrfan Abdülhamîd, "Cebriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16, İstanbul: TDV yayınları, 1997.
- Filiz, Şahin "Klâsiklerimiz er-Riâye li Hukukillâh", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (1999), 137-149.
- Filiz, Şahin, "Muhâsibî ve Bazı Tasavvufî Problemler", 4/4, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1991, 181-186.
- Gecit, Mehmet Seyid, "Mu'tezile'nin Şefâat, Nesih ve Keramet Konularındaki Âyetlerle İlgili Te'villerinin Analizi", 1/4, *Genç Müttefikler Dergisi*, 184-203.
- Gölcük, Şerafettin, *İslâm Akaidi*, Konya: Esra Yayınları, 1994.
- Gülverdi, Selim, "Kâdî Abdülcebbâr ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin Büyük Günah Hakkındaki Görüşlerinin Karşılaştırılması", 8/1, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Haziran 2001), 209-228.
- Gündoğar, Hamdi, "Kur'ân'da Allah'ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü", *Marife*, 10/3, (Aralık 2010), 115-133.
- Gündoğar, Hamdi, "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2, (Aralık 2004), 205-218.
- Gürdamur, Emin, "İslâmın İdeal Bireyi Nefsini Müslümanlaştırmış Kâmil İnsandır", *Diyanet Aylık Dergisi*, (Haziran 2023), 18-22.
- Güven, Bedirhan, *Muhammed İkbâl Düşüncesinde İnsanın Özgürlüğü Problemi*, Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, çev. Veysel Akdoğan, İstanbul, İşaret Yayınları, 2006.

Hâris el-Muhâsibî, *Farzet ki Öldün*, çev. Abdülaziz Hatip, İstanbul: Polen Yayınları, 2006.

Hâris el-Muhâsibî, *Hakkı Arayanlara Nasihatler*, çev. Muhammed Coşkun, İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012.

Hâris el-Muhâsibî, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, çev. Muhammed Coşkun, İstanbul, İlk Harf Yayınevi, 2012.

Hâris el-Muhâsibî, *Kalp Hayatı*, çev. Abdulkakim Yüce, İstanbul: Işık Yayınları, 2011.

Hâris el-Muhâsibî, *Riya ve Korunma Yolları*, çev. Alim Yücer, İstanbul, Polen Yayınları, 2005.

Hâris el-Muhâsibî, *Selefi Tasavvuf*, çev. Faruk Beşer, İstanbul, Risale Yayınları, 1990.

Hâris el-Muhâsibî, *Tevbenin İlk Adımı*, çev. Muhammed Coşkun, İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012.

Harman, Faruk, “Günah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 14, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Harman, Ömer Faruk, “Dalâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8/427, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Harputoğlu, Melih, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l Kur'an Adlı Eserinde Zâtî Sıfatlar*, Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Işık, Dilek, *İman Amel İlişkisi Bakımından Büyük Günah İşleyenlerin Durumu*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Işık, Kemal, “Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi”, 24/34, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Eylül 1990, 337-338.

İnci, Nuriye, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Düşüncesinde Vicdan*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

İpek, Mikail, *Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in İman Anlayışlarına Mukayeseli Bir Yaklaşım*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

İşler, Emrullah, *Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'an'ı*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.

Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi-t-tevhîd ve'l- adl*, thk. Hadr Muhammed Nebha, 2012.

- Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, thk. Muhammed Mahmud Kasım, İşraf, Taha Hüseyin, 1965.
- Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*, thk. Muhammed Ammâra, Kahire: Dârul-Hilal 1971.
- Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Kahire: Mektebetü'l Üsre, 1988.
- Karadeniz, Osman, “Kıyâm bi Nefsihî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25/514-515, Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Karagöz, İsmail, İnsanın Günah İşlemesine Sebep Olan Genel Karakteri, 31, *Diyanet İlmi Dergi*, 1995, 47-48.
- Karagöz, Nail, “Kelâm Konularında Tasavvufî Yaklaşım: Hâris el-Muhâsibî'nin “Er-Riaye Lihukukillah Eseri Örneği”, *Kader Dergisi*, 15/3, (2017), 678-697.
- Karaman, Ayşe, *İbnü'l-Hümmam'a Göre Hüsun-Kubuh Meselesi*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Karasu, Hamdullah, *Allah'ın Sıfatlarına İman ve Sosyal Hayata Yansımaları*, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Karatay, Yusuf, “el-En‘âm 6/103. Âyet Bağlamında Rü'yetullah Meselesi”, 4/2, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Aralık 2017), 161-181.
- Karatay, Yusuf, *Kur'ân'da Rü'yetullah Kavramı (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kazanç, Fethi Kerim, “İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı”, 7/1, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (Ocak 2007), 125-217.
- Kerem, Muhammed Fevzik, *Hâris el-Muhâsibî'nin el-Mesail fî A'malil Kulub Ve'l Cevarih Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki*, Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kılavuz, Ahmet Saim, *Ana Hatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- Kılavuz, Ahmet Saim, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.
- Kılıç, İsmail, “Muhâsibî'ye Göre Kur'ân'ı Anlamada Allah Tasavvurunun Etkisi”, 13/2, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, (2023), 342-353.

Koç, İsa, “Hanbelîlik ve Küllâbîlik Arasındaki İlişki”, *Mezhep Araştırma Dergisi*, 13/2, (2020), 203-537.

Koçyiğit, Talat, *Kur’ân ve Hadiste Ru’yet Meselesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1974.

Koloğlu, Orhan Şener, “Mu‘tezile’nin Temel Öğretileri”, *İslâmi İlimler Dergisi*, 12/2, (Aralık 2017), 43-80.

Koloğlu, Orhan Şener, *Kâdî Abdülcebâr’da Adalet Anlayışı*, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

Koyuncu, Süleyman, “Kur’ân’ın Mahlûk Olup Olmadığını Kelâm Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, (Haziran 2017), 47-75.

Köksal, Emre, “İlk Dönem Mu‘tezile Kelâmında Zât-Sıfat İlişkisi”, 1/40, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2018), 239.

Kula, Tahsin, “el- Muhâsibî’ye Göre Riyâ’nın İnsanın Olumsuz Kişilik Yapılanmasına Etkisi”, 19, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2017), 37-49.

Kur’ân Yolu. Erişim 5 Temmuz 2024, En‘am 7/103. <https://kuran.diyanet.gov.tr>

Kur’ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım 2009.

Kurt, Mehmet, *İtikâdî Mezheplerde Şefâat Anlayışı*, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kutlu, Sönmez, “Kerrâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25, İstanbul: TDV yayınları, 2022.

Kutlu, Sönmez, “Va‘d ve Vaîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42/414-415, Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Kutman, Melis, *İmam Mâtürîdî’ye Göre Haberî Sıfatlar*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Maraz, Hüseyin, “Mu‘tezile’nin “El-Menzile Beyne’l Menzileteyn” Savunusu ve Doğuşu ile İlişkisi”, 14/1, *Kelâm Araştırma Dergisi*, (2016), 1-33.

Marrawı, Taimaa, *Mu‘tezile Düşüncesinde Rü’yetullah Meselesi*, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Memiş, Murat, “Rü’yetullah Tartışmalarına Metodolojik Bir Bakış”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 47- 104.

Memişbey, İhsan, *İlk Sûfîlerde Riyâ Kavramı Muhâsibî Örneği*, İstanbul: Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Mercan, Ömer, *Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet’e Göre İnsanın Özgürlüğü Problemi*, Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Muhammed Ebû Zehra, *Tarihu ‘l-mezahibi ‘l-İslâmî*, Kahire: Daru’l-Fikri’l-Arabi, 2003.

Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahih-i Müslim Muhtasarı*, çev. Hanefi Akın, İstanbul: Polen Yayınları, 2008.

Narol, Süleyman, “Fahreddin Râzî ve Kâdî Abdülcebbâr’ın Şefâat Konusundaki Âyetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi”, 13, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Ocak 2015), 125-144.

Okumuş, Mesut “Gazâli’nin Öncüsü el-Muhâsibî”, *Tasavvuf Dergisi*, 3/9, (Aralık 2002), 417-426.

Okuyucu, Nail, “IX. [III.] Yüzyıl Boyunca Nesih: Şafî, Ebû Ubeyd, Muhâsibî ve İbn Kuteybe”, 40, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2001), 201-222.

Olguner, Fahrettin, *Hâris b. Esed el-Muhâsibî’nin Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.

Öçalan, Aydın, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hak Dini Kur’an Dili Eseri Bağlamında Büyük Günah Anlayışı*, Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Öğmüş, Harun, “Halku’l-Kur’ân Tartışmalarının Vahyin Allah’tan İnsana İntikaliyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28/28, (Mayıs 2009), 19-46.

Önal, Recep, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu‘tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği”, 1/39, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2015), 121-146.

Özaykal, Kayhan, Üç Kardeş Meselesi ve İlâhî Adaletin İmkânı, *Din ve Felsefe Araştırmaları Dergisi*, 4/8, (Aralık 2021), 160-187.

Özdemir, İbrahim, “Mu‘tezile’de Hüsün-Kubuh ve Kelâmî T’alîl”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, (2019), 11-35.

Özerol, Mehmet Fatih “Mu‘tezile Kelâmcısı İbnü’l-Melâhimî’ye Göre Allah’ın Görülmesi Meselesi”, *Balıkesir İlahiyat Dergisi*, 11, (Haziran 2020), 172-194.

Öztürk, Mustafa, *Mu‘tezile ve Tefsir, Marife*, 3, (Aralık 2003), 83-107.

Öztürk, Yener, “Şefâat İnancının Naklî ve Aklî Açından İmkânı”, 9/23, *Ekev Akademik Dergisi*, (Nisan 2005), 103-122.

Pakış, Ömer, “Rü’yetullah ile İlişkilendirilen Âyetlerin Mu‘tezilî Okuma Biçim”, *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 21, (2001), 55-79.

Pekalkan, Merve, *Kur’ân ve Tevrat’ta Büyük Günahlar*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Sarıkaya, Mehmet Saffet, “Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Zühd-Kesb İlişkisine Dair Bazı Değerlendirmeler”, 2017, 83-96.

Serdar, Murat, *Kelâm Tarihi*, Kayseri: Kelâmiyât Yayınları, 2012.

Singin, Aynur, *Erken Dönem Süfîlerinde İnsanın Hakikati ve Ahlâk: Hâris el-Muhâsibî Cüneyd-i Bağdâdî Hallâc-ı Mansûr*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Sobıeroj, Florian, “Mu‘tezile ve Tasavvuf”, 10/1, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2001), 273-296.

Sülün, Murat, *Kur’ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, İstanbul, Ensar Neşriyat Yayınları, 2005.

Şahinalp, Hacer, “Kâdî Abdülcebbar ve Ebü’l-Muîn En-Nesefî’de Şefâat”, 13/25, *Balkan Üniversitesi Araştırma Dergisi*, (Kasım 2018), 417-445.

Şerafettin Gölcük, “Cehmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7, İstanbul: TDV yayınları, 1993.

Şimşek, Esra, “İmanda Artma Eksilme Problemi”, 12/38, *Demokrasi Platformu Dergisi*, (2023), 135-145.

Tanrıkulu, Raci, *Kâdî Ebu Bekir El-Bakillânî’de İman-Küfür Sınırı*, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Taşçı, Kerem, *Ebu’l-Muîn en-Nesefî’nin Tebsiratü’l Edille Adlı Eserinde Mu‘tezile’ye Yönelttiği Eleştiriler (Allah’ın Sıfatlarının İspatı Örneği)*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Taşdelen, Mehmet, “Mu‘tezile’de Şefâat Anlayışı”, 5/10, *Sosyal Bilimler Dergisi*, (Aralık 2015), 81-101.

Taşpınar, Halil, “İman ve İslâm Terimlerine Kur’ân ve Tefsir Bağlamında Bir Bakış”, 4, *Diyanet İlmi Dergi*, (2004), 7-30.

Tay, Hekim, “Kur’ân İlimleri Bağlamında Erken Dönemde Nesh Algısı: Hâris el-Muhâsibî Örneği”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 51, (Haziran 2019), 51-82.

Topaloğlu Bekir-Çelebi İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İsam Yayınları, 2009.

Topaloğlu, Bekir, “Kudret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26/316-317, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Topaloğlu, Bekir, “Semi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36/492, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmine Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi, 1985.

Toplu, Feyza Nur, *Hâris el-Muhâsibî’de İnsan Psikolojisi*, İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Toprak, İbrahim, *Cennet ve Cehennemin Ebediliği*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Tunç, Cihat, “İslâm Dinine Göre Hidâyet ve Dalâlet”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, (1989), 25-41.

Tunç, Cihat, “Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi”, 23/33, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Haziran 1978), 325-342.

Tunçbilek, Hasan Hüseyin, “Allah’ın Sıfatlarının Mahiyeti Problemi”, *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, (2002), 149-187.

Tunçbilek, Hasan Hüseyin, “İlâhî Sıfatların İspatı, Sayısı, Kısımları ve İsim-Sıfat İlişkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/15, (2006), 22.

Tüccar, Cengiz, *Hâris el-Muhâsibî’nin Kelâmî Görüşleri*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Türcan, Galip, “Kelâmî Paradigmanın Güçlüğü: Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet Kelâmında Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarının Anlaşılması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/15, (2012), 269-285.

Türkgülü, Mustafa, “Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkındaki Kelâmı Tartışmalar”, 36/4, *Diyanet İlmi Dergi*, (Aralık 2000), 63-88.

Uçar, Rüveyda, *Hadislerde Büyük Günah Olarak Nitelendirilen Davranışlar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Uçma, İsmet, *Kur’ân ve Sünnette Şefâat Kavramı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986.

Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mu‘tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali’den Kâsım er-Ressî’nin Ölümüne Kadar*, İstanbul: İsam Yayınları 2020.

Ünverdi, Veysi, “Kâdî Abdülcebbar’ın Rü’yetullah’ın Reddine İlişkin Dayanakları”, *Kayseri Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Bilimname Dergisi*, 28, (Ocak 2015), 201-245.

Yalçın, Ebubekir, “Ebü’l-Muîn En-Neseî’ye Göre Hüsün ve Kubuh Meselesinin Tahlili”, *Diyanet İlmi Dergi*, 56, (2020), 335-358.

Yavuz, Yusuf Şevki “Hidâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17/473, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yavuz, Yusuf Şevki “Vahdâniyyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42/428, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Ayn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4/256, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Ehli Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/527 Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Halkul-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 15/371-375, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/108-109, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Yavuz, Yusuf Şevki, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/379-378, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Yavuz, Yusuf Şevki, “İstiva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23/402, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Kelâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25/194, Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Kıdem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25/393-394, Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Teveşül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Vücûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43/136-137, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Yed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43/375-376, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Yekta, Abdullah, “İbn Hazm'ın Sıfatlar Konusunda Mu‘tezile ve Eş‘arîleri Tenkidi”, 2, *İslâmî İlimler Araştırmaları Dergisi*, , (2020), 44-69.

Yıldırım, Akif, *Muhâsibî, Kâfiyeci ve Subhî Sâlih Örneğinde Tefsir Usulü ve İçeriği*, İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Yıldız Mahmut, *Halk’ul-Kur’ân Tartışmalarının Siyâsî, Sosyal ve İtikâdî Tartışmaları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Yılmaz, Mehmet, *Kur’ân’da Şefâat Kavramı ve Yaygın Şefâat Anlayışıyla Karşılaştırılması*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Yiğit, Ramazan, *Râzî Tefsirinde Şefâat Kavramı*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Yurdağür, Metin, “Basar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5/101, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yurdağür, Metin, “Bekâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5/359-360, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yurdağür, Metin, “Muhâlefetün li’l Havâdis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30/402, Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Yüce, Mustafa, “Hâris el-Muhâsibî’ye Göre Haberi Sıfatlar”, 12/2, *Kelâm Araştırmaları*, (2014), 274.

Yücedoğru, Tevfik “Ebu’l Abbâs el-Kalânîsî’nin Kelâmî Görüşleri”, 20/2, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2011), 77-95.

Yücedoğru, Tevfik, “Tekvin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40/388-390, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Yücesoy, Hayrettin, “Mihne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30/26. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Yüksek, Muhammed İsa, “Muhâsibî’nin Fehmü’l-Kur’ân’ı Bağlamında Kur’ân’ı Anlamanın Neliği/Tefsir İlminin Öncülleri”, 27/2, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, (Aralık 2023), 538-558.

Yüksel, Emrullah, *Sistematiik Kelâm*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.

Zebidî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü’l-Ârûs*, thk. Mustafa Hicâzî, Kuveyt: Tûrâsü’l-Arabî, 1987.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Salih Kocabalta

Eğitim Durumu

Lise: Amasya Merzifon Anadolu İmam-Hatip Lisesi, 2012-2016

Lisans: Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 2017-2021

Yüksek Lisans: Sinop Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri
Anabilim Dalı, 2021-2024

Mesleki Deneyim

İş Yeri: Diyanet İşleri Başkanlığı, Samsun İlkadım Müftülüğü, İmam-Hatip, 2019'dan
itibaren devam ediyor.